

Osmanlı'da Eşarilik-Maturidilik İlişkinine Genel Bir Bakış*

Mehmet KALAYCI**

Özet

Eş'arilerle Maturidiler arasındaki ilk fikri etkileşimler, V./XI. yüzyılda başladı ve sonraki süreçte inişli çıkışlı bir seyir izledi. Başlangıçta fikri açıdan birbirine denk iki kelam ekolünün mücadelesiyken, Eş'ariliğin felsefe ile ilişkisi neticesinde uğradığı entelektüel genişleme Maturidiliğin kelimada ısrar eden söylemini işlevsizleştirdi. Bu yüzden Fatih döneminde yükselen değer haline gelen felsefi kelam karşısında Maturidilik yeterince boy gösteremedi. Ancak ilerleyen süreçte Eşariliğin felsefe ile bağının peyderpey kopmaya başlaması, onu tekrar kelami zemine çekti. Bu noktada Eşarilik ve Maturidilik yeniden birbirinin muhatabı oldu. Buna paralel olarak da Osmanlılarda X./XVI. yüzyıldan itibaren başlayan, ancak en yüksek ifade biçimine belki de XII/XVIII. yüzyılda ulaşan bir Maturidilik vurgusu gündeme gelmeye başladı. İki mezhep arasındaki itikadi görüş ayrılıklarını konu edinen çok sayıda metne bakıldığında, bunun, iki mezhebin mensuplarının karşılıklı olarak birbirlerini anlama çabasından daha fazla bir anlam ifade ettiği ve Maturidiliğin bir Osmanlı kimliği olarak ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Bu yazıda Osmanlı'da ilk başta felsefi Eşarilik karşısında silik kalan, ancak sonraki süreçte öne çıkarılan Maturidilik vurgusu ve bunu besleyen siyasi ve fikri unsurlar tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Eşarilik, Maturidilik, İhtilaf Edebiyatı, Fırka-i Naciye

A General Outlook on the Asharism-Maturidism Relationship in the Ottomans

Abstract

The first intellectual interactions between Asharites and Maturidites started in the V./XI. century and, in the later period, continued in an undulant manner. While

* Bu yazı, 04-06.05.2015 tarihinde Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi tarafından Kazakistan'ta düzenlenen *Uluslararası Maturidilik Sempozyumu*'nda sunulan, ancak yayımlanmamış olan tebliğin elden geçirilmiş halidir. Bu metni çeşitli aşamalarında gözden geçirip katkıda buldukları için Doç. Dr. Muzaffer Tan, Yard. Doç. Dr. Eyüp Öztürk, Yard. Doç. Dr. İhsan Timur'a müteşekkirim.

** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, mehkala@hotmail.com

initially it was a struggle of two theological schools intellectually equivalent to each other, the intellectual expansion of Asharism as a result of its contact with philosophy made Maturidite discourse, which insisted on theology, nonfunctional. Therefore, Maturidism failed to sufficiently appear against the philosophical theology that became the rising value in the time of Mehmed II the Conqueror. However, the fact that Asharism cut step by step its relationship with philosophy pushed it again to the theological field. In this point, Asharism and Maturidism encountered again. In parallel with this, in the Ottomans a stress on Maturidism which started in the X./XVI. Century and reached a peak in the XII/XVIII. century came to the fore. When a great number of works composed on the theological disagreements between the two schools are considered, it is seen that they go beyond the attempts made by the members of two schools to understand each other and that Maturidism was brought to the fore as an Ottoman identity. In this paper, the emphasis of Maturidism, which was initially insignificant, but in later process was brought into the fore, and the political and intellectual factors that supported it will be analyzed.

Keywords: Ottoman, Asharism, Maturidism, Ikhtilâf Texts, al-Firqa al-Najiya

Giriş

Osmanlıların kuruluş dönemindeki ilim geleneği eklektiktir. İbnü'l-'Arabî'nin tasavvufu felsefeyle buluşturan vahdet-i vücüt öğretisi bu sürece damgasını vurur. Molla Fenârî ile birlikte felsefi tasavvuftan felsefi kelama bir yöneliş başlar. O bu geçiş sürecinin tam ortasındadır; hem İbnü'l-'Arabî'nin hem de Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin takipçisidir. Fenârî, et-Teftâzânî'nin eserlerinin Anadolu'da yaygınlık kazanmasında en önemli isimdir. Bu eserlerin nüshasının çoğaltılabilmesi amacıyla öğrencilerine fazladan bir gün tatil verdiği kaydedilir.¹ Fenârî'nin yanı sıra, Burhânuddîn el-Haydar, 'Ala'üddîn er-Rûmî, Fahrüddîn el-'Acemî gibi âlimler vasıtasıyla et-Teftâzânî'nin ve es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî'nin eserleri ve söylemleri Osmanlı'da yaygınlık kazanır. Bu durum vahdet-i vücütçü eğilimlerin medrese geleneğindeki etkisinin giderek azalmasına, buna karşın Fahrüddîn er-Râzî eksenli kelim faaliyetinin artmasına yol açar.

Fatih Sultan Mehmed'le birlikte felsefi kelim, Osmanlı medrese geleneğinde hâkim zihniyete dönüşür. Osmanlı devletini imparatorluğa dönüştürmek isteyen Fatih'in rol örneği Timur'dur. Bu yüzden o, Maveraünnehir'deki ilmi hareketliği fetih sonrası İstanbul'a taşımak ister. 'Alî el-Kuşcu, 'Alî et-Tûsî gibi alanında şöhret sahibi kişileri İstanbul'a davet eder. Yeni başkent hangi mezhepten olursa olsun ilim adamları için bir cazibe merkezine dönüşür. İnşa ettirdiği Sahn-ı Seman medreselerinde başta aklî ilimler olmak üzere ilmin her türlüşünün okutulmasına özel bir ilgi gösterir. el-Cürçânî'nin, Nasîruddîn et-Tûsî'nin *Tecrîdü'l-'Akâ'id*'ine yazdığı haşiye ile 'Adudüddîn el-Îcî'nin *el-Mevâkıf*'ına yazdığı şerhin, medrese

¹ Ebû Muhammed Mustafa b. Hüseyin el-Cenâbî, *el-Hafîlu'l-Vasît ve'l-Aylemu'z-Zahîru'l-Muhît*, Hamidiye, Nu: 896, v. 445a.

programında yer almasını bizzat Fatih ister.² Bunlar dışında et-Teftâzânî'nin Ebû Hafs en-Nesefî'nin 'Akîde'sine yazdığı şerh, bu şerhe Şemseddîn el-Hayâlî'nin yazdığı haşiye, Kâdî el-Beyzâvî'nin *Tavâli'u'l-Envâr*'ı ve buna Şemsuddîn el-İsfahânî tarafından yazılan şerh Sahn-ı Seman medreselerinde kelimeler alanında okutulan eserlerdir.³ el-Hayâlî'nin haşiyesi dışında bu eserlerin tamamı er-Razî çizgisinde söylem üreten Eşarî aidiyetli alimler tarafından yazılmıştır.

Fatih, bu zihniyet dönüşümünün birincil aktörüdür; bununla birlikte bunun sadece bir eklemlenme faaliyeti olmasını istemez. Bu yüzden kendi tebaası arasından et-Teftâzânî ve el-Cürçânî çapında isimler yetişmesi yönündeki isteğini de hiçbir zaman gizlemez. Bu istek, Molla Yegân ve onun yetiştirdiği öğrencilerle gerçeğe dönüşür. Molla Yegân'ın en önemli öğrencisi ve aynı zamanda damadı olan Hızır Bey, Fatih'in en değer verdiği isimlerden birisidir. Maturidî akaidine dair yazdığı *Nûniyye Kasidesi* ile meşhur olan Hızır Bey, aynı zamanda Fatih tarafından görevlendirilen ilk İstanbul kadısıdır. Hızır Bey, hemen hepsi Sahn müderrisi olan pek çok alim yetiştirir. Hayâlî, Hocazâde, Kestellî, Hatîbzâde, Sinân Paşa, 'Ala'eddîn el-'Arabî, Molla Hayreddîn, Molla Ayâs, Molla Lütüfî, Hızır Bey'den doğrudan ders görmüş kimselerdir. Bu çizgi Efdalzâde, İbn Kemâlpaşazâde, Taşköprülüzâde ve Ebussu'ûd Efendi ile devam eder. Bu isimler ve bunlarla bağlantılı isimlerin sayısının binin üzerinde olması felsefî kelimelerin çizgisinin Fatih sonrasındaki etki gücünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir.⁴

Maturidî-Hanefî kimliklerine rağmen Osmanlılar, kendi medreselerinde ağırlıklı olarak Eşariler tarafından yazılmış kelimeler eserlerine yer verdiler. Bu durum, pek çok araştırmacıyı Osmanlı medrese geleneğini doğrudan Eşarilik ile ilişkilendirmeye sevk etmiştir. Ne var ki, bu eserler yoluyla Osmanlı medreselerinde yeşertilmek istenen şey, Eşarilikten ziyade felsefî kelimelerdir. Bu metinler doğrudan ve tümüyle Eşariliğe indirgenebilecek mezhebî metinler değildir; aksine Eşariliğin sınırlarını zorlayan çerçeve metinlerdir. Bu eserlerin Osmanlılarda önemsenmesinin en önemli nedeni, Eşarî kelamı üzere yazılmış olmaları değil; aksine içerdiği Eşariliğe rağmen felsefî kelimeler faaliyetinin en özgün örneklerini oluşturmalarıdır. Osmanlı ilim geleneğinin yalnızca bu minvaldeki eserler üzerinden şekillenmediğini ve yeri geldiğinde Maturidî kimliğinin de öne çıkarılmak istendiğini özellikle belirtmek gerekir. Bu noktada şerh ve haşiye geleneği somut örnekler sunmaktadır. Bu gelenek Osmanlıların kelimeler, felsefî ve mezhebî muhtevayı taşıyan –belki fazlasıyla mütevazı- düşünsel hafızasıdır. Osmanlılar tarafından çerçeve metinlere gösterilen entelektüel refleks de bu şerh ve

² Katib Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fi İhtiyârî'l-Ahakk (En Doğruyu Sevmek İçin Hak Terazisi)*, Çev.: O. Ş. Gökyay, İstanbul 1980, s. 20-21.

³ M. Sait Yazıcıoğlu, "XV. XVI. Yüzyıllarda Osmanlı medreselerinde ilm-i kelimeler öğretimi ve genel eğitim içindeki yeri", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV(1980), s. 274.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 76; Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara 2003, s. 335.

haşiye geleneğinde gizlidir.⁵ Bu geleneğe yakından bakıldığında çerçeve metinlerde Eşarilik lehine gündeme getirilen kimi hususlara itiraz edildiği gözlenmektedir.⁶

Eşarî âlimler tarafından yazılmış felsefî kelim türü eserlerin Osmanlı medreselerinde okutulmasını, Eşarî zihniyetin Osmanlı ilim geleneği üzerindeki hâkimiyeti olarak değerlendirmemek gerekir. Aslında temel sıkıntı, Osmanlı ilim çevrelerinin felsefî kelamla yüzleşme çabasının tam meyvelerini verme aşamasındayken kesintiye uğramasıdır. Eğer Yavuz dönemindeki bazı gelişmeler yaşanmamış ve bu süreç bir asır daha sürdürülebilmiş olsaydı, bugün muhtemelen Osmanlı ilim geleneğini çok daha farklı dinamikler çerçevesinde tartışıyor olabilecektik.

Mukaddime-i Erbaa tartışmaları da ⁷ Osmanlılardaki Maturidî aidiyeti gözlemleyebilmek açısından önemlidir. Kökenini Fahrüddîn er-Râzî'de bulan, ancak 'Ubeydullah Sadruşşerî'a tarafından başta er-Râzî olmak üzere Eşarilere yönelik bir eleştiri olarak formüle edilen dört mukaddime, insanın eylemlerinin hüsün-kubuh açısından tartışılmasından ibarettir. Eşarilerin hüsün ve kubhu, şariin bildirmesiyle ilişkilendiren, bu yüzden de böyle bir bildirim olmadığı sürece hüsün ve kubuhan söz edilemeyeceğini ileri süren yaklaşımları, önceki süreçte Maturidilerle yaşadıkları en önemli görüş ayrılıkları arasındaydı. Ancak er-Râzî ile birlikte bu mesele daha sistematik bir şekilde formüle edildi. Üstelik bu problem yalnızca hüsün-kubuh tartışmasından da ibaret değildi; yanısıra teklifin mahiyeti ve gerektirdikleri, marifetullah tartışması ve Allah'ın ve insanın fiilleri gibi temel kelim problemleriyle de iç içeydi. Sadruşşerî'a'nın, er-Râzî üzerinden Eşarilerle hesaplaşması, buna karşın et-Teftâzânî'nin ona Eşariliği müdafaa ve Maturidiliği tenkit amaçlı cevaplar yöneltmesi, daha önceki ihtilaf noktalarını daha da derinleştirmeye başladı. Fatih dönemine gelindiğinde bu tartışma, bizzat padişahın isteğiyle yeniden alevlendirildi. Kâtip Çelebi, Fatih'in bazı âlimleri huzurunda toplayıp bu konunun Sadruşşerî'a ile et-Teftâzânî'nin yazdıklarından hareketle tartışılmasını sağladığını belirtmektedir.⁸ Fatih, evvelâ ilgili âlimlere birer risâle yazmalarını emretmiş, sonra yazdıklarını yanlarında getirmelerini isteyerek onları saraya çağırıp tartıştırmıştır. Padişahın meseleyi tartışmaları için saraya davet ettiği âlimler arasında Molla 'Ala'eddîn el-Arabî, Molla Hatîbzâde, Molla Lütîfî, Molla Kestellî gibi âlimler bulunmaktadır. Bu durum daha sonra sistematik hale gelecek olan ihtilaf literatürünün en önemli beslenme kaynaklarından biri olmasının yanı sıra, irade-i cüzüyye konulu müstakil bir literatürün de ayrıca müsebbibidir.

⁵ M. Sait Özervarlı, "Osmanlı Kelam Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler- Problemler-Teklifler Sempozyumu*, İstanbul 2007, s. 205.

⁶ et-Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'ine yazılan haşiyelerde bu durumun izlerini görmek mümkündür. Bu konuda kısa bir değerlendirme için bkz. Mehmet Kalaycı, "Bir Hakkın Teslimi: Ebû Azbe'nin *er-Ravzatü'l-Behiyye*'sine Yansıyan İntihal Olgusu, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 29 (2013), s. 17-18.

⁷ Bu konuda hakkı verilmiş önemli bir çalışma için bkz. Cüneyd Asım Köksal, "İslam Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlakiliği Meselesi -Mukaddimat-ı Erbaa'ya Giriş-, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 28 (2012), s. 1-44.

⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, haz. Ş. Yaltkaya-K. R. Bilge, İstanbul 1971, I/ 498-99.

Felsefî kelim, Osmanlı medrese geleneğine bir yüzyıla yakın yön verir. XVI. asrın başlarından itibaren yaşanan iki önemli siyasî gelişme bunu sekteye uğratacaktır: İlki Safevilerle yaşanan mücadeledir. Safevilerin Horasan bölgesindeki hâkimiyeti, Osmanlıların Doğu ile irtibatını tümüyle koparır. Bölgenin Safevilerin kontrolüne geçmesi ve Şiilik üzerinden yeniden biçimlendirilmesi bu bölgede taban bulmuş olan felsefî kelim geleneğine de ciddî bir darbe vurur. XVI. asrın ikinci yarısından itibaren felsefî kelim, Sünnî coğrafyadaki nüfuzunu kaybetmeye ve Safevî Şiiliğinin güdümüne girmeye başlar.

İkinci gelişme ise Memlûklerin siyasî varlığına son verilmesi ve Mısır – Şam bölgesinin Osmanlı topraklarına dâhil edilmesidir. Memlûkler Moğol istilasına karşı durabilen ve Moğollara karşı zafer kazanan ilk devlettir. Moğolların Bağdad'ı istila etmesi üzerine, Abbasî soyundan pek çok kişi Memlûklere sığınır. Mısır, artık hem Doğu'daki hem de Batı'daki Müslümanlar için yegâne İslam yurdunu oluşturacaktır. Bu süreçte Memlûkler birden Abbasî Halifeliği'nin ve dolayısıyla Sünniliğin hamisi konumuna gelirler. Osmanlıların, Memlûklerin siyasî varlığına son verışı, aynı zamanda onların siyasî ve kültürel mirasının varisi olmasını doğurur. Bölgede felsefî kelim sınırlı bir şekilde taban bulmuş ve mezhebî kimlikler genellikle akâid formu üzerinden kendisini açığa vurmuştu.

Memlûklerin hâkimiyeti altındaki Mısır ve Şam havaisi geleneksel hadisçi yaklaşımın egemen olduğu bir bölgedir. Fatımiler sonrası süreçte, bölgeye hâkim olan idarelerin en önemli politikası Şiiliğin izlerinin kalıcı bir şekilde silinmesi ve Sünniliğin bölgede sağlam bir şekilde tesis edilmesidir. Bundan dolayı bu bölgede mezhebi aidiyetler genellikle Sünnilik üzerinden propaganda edilmiştir. Safevilerle yaşanan siyasî mücadelenin aynı zamanda Şiilikle de bir mücadeleye dönüşmesi (ya da dönüştürülmesi) Osmanlı dinî düşüncesinde bir daralmayı beraberinde getirir. Öteki üzerinden kendini tanımlama refleksi, inançla ilgili konularda kelâmî ve felsefî tartışmaları anlamsızlaştırır ve Osmanlı Sünniliğini itikadî ve siyasî bir çehreye büründürür. Böyle bir bağlamda Osmanlıların düşünce üretme paradigması işlevini yitirmeye başlar ve bir reddiye mantığı üzerinden Rafızilik üst başlığı altında Şiiliğe ve tüm varyantlarına hücum edilir.⁹ Fatımiler üzerinden Şiiliğe yönelen tepki, nasıki itikadî ve siyasî içerikli bir Sünnilik vurgusunu beraberinde getirdiyse, bu kez aynı tepki Safevî karşıtlığı üzerinden kristalize olur. Sünnilik, Şiilik üzerinden daha katı ve keskin kalıplar içerisinde yeniden dokunur.

Mısır ve Şam coğrafyası ile bütünleşme, burada Fatımî karşıtlığı üzerinden müşahhas hale gelen Sünnilik eksenli siyaset çabasının¹⁰ Osmanlı'ya taşınmasına yol açar. Bölgedeki gelenekçi söylem, bu sayede Osmanlı zihin dünyasına sızma imkânı bulur. Bunun hem Eşarilik hem de Maturidilik açısından bazı önemli

⁹ Bu çerçevede yazılmış metinler ve içerik tahlilleri konusunda geniş bilgi için bkz. Elke Eberhard, *Osmanische Polemik Gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert nach Arabischen Handschriften*, Freiburg 1970.

¹⁰ Bölgede Sünnilik eksenli siyaset çabası, tek bir devlete özgü değildir; bilakis Zengiler, Eyyubiler ve Memlûkler tarafından değişen tonlarda sürdürülür. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, s. 167-186.

sonuçları olacaktır. Eşariliğin taşıyıcıları olarak Ebû 'Abdillah es-Senûsî, Celâlüddîn es-Süyûfî, baba ve oğul el-Lekânî gibi isimler öne çıkar. Bu isimlerin söylemlerine konu olan Eşarilik, felsefeden bağı koparılmış ve klasik kelami çizgide varlık bulmuş bir Eşariliktir. Benzer bir durum Maturidilik için geçerlidir. Bölgede daha çok Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin akidesi etrafında hayat bulan hadisçi Hanefilik algısı Osmanlı'da taban bulmaya başlar. İbrâhîm el-Halebî, Birgivî, Çivizâde, Hasan Kâfî Akhisârî, Ahmed-i Rûmî Akhisari, Hâkim İshâk er-Rûmî ve 'Aliyyü'l-Kârî gibi isimlerin söylemi daha çok bu çizginin bir uzantısı konumundadır. Bu isimler itikadî kabullerinde Maturidî görüşlere sahiptiler; buna karşın söylem biçimleri kelimî derinlikten ve genişlikten yoksundur. Dahası felsefeye ve felsefeleşmiş bir kelama da şiddetle karşıdılar. Bu yaklaşım biçimi toplumsal tabanda Kadızadeliler hareketini doğurur.

Kadızadeliler hareketi çoğu kez düşüncede yaşanan daralmanın bir ifadesi olarak görülmekte ve daha baştan itibarsızlaştırılmaktadır. Bunun kısmen haklı tarafı olmakla birlikte, Halvetilerle yaşadıkları mücadelede konumuz açısından bazı ilginç hususlar öne çıkmaktadır. İki kesim arasındaki ihtilafli konulardan biri olan Hz. Peygamberin anne ve babası (ebeveyn-i resul) tartışması önemlidir.¹¹ Kadızadeliler, ebeveyn-i resulün küfür üzere öldüğünü, Halvetiler ise iman üzere olduğunu savunmaktadır. Katip Çelebi'nin de kaydettiği üzere bu mesele marifetullahın aklen mi yoksa naklen mi vacip olduğu yönünde Eşarilerle Maturidiler arasındaki kadim tartışmanın bir devamıdır.¹² Kadızadeliler aklen vacip olmasından hareketle, ebeveyn-i resulün risalet gelmeden önce de teklifle muhatap olduklarını, bunu yerine getirmediği için de küfür üzere öldüklerini ileri sürmektedirler. Buna karşın Halvetiler, naklen vacip olmasını esas almakta ve risalet gelmeden ebeveyn-i resulün teklifle muhatap olamayacağını savunmaktadırlar. Bu tartışmada her iki kesimin kullandığı argümanlara ve beslendiği kaynaklara bakıldığında karşımıza yine Eşarilik ve Maturidilik çıkmaktadır.¹³ Yine bu süreçte Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-Ekber*'i söz konusu tartışmaların odağında yer alan, bu yüzden de ilgili dönemde gerçekleştirilen istinsah faaliyetlerinde çift yönlü olarak ciddî anlamda metin tahrifine veya tezyifine maruz kalmış bir metindir.

İki kesim arasındaki ilişkilerde dikkat çeken bir başka husus da Şiilik faktörüdür. Safevilerle olan mücadelede Osmanlıların Şiilik karşıtı bir söylemi öne çıkarmaları, toplumsal anlamda da Şiiliğin her türlü çağrışımlarına yönelik tepki oluşturmuştur. Halvetilerle Kadızadeliler arasındaki temel tartışma noktalarından biri olan "Yezîd'e lanet meselesi" bunun bir yansımasıdır. Bizzat Halvetilerin liderlerinden muhataplarının kendilerini Rafizilikle suçladıklarına dair

¹¹ Konuya dair genel bir değerlendirme için bkz. Kadir Gömbeyaz, "Vani Mehmed Efendi'nin Hz. İbrahim'in Babası ve Ebeveyn-i Resul Hakkındaki Görüşleri", *Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu*, 07-08 Kasım 2009, Kestel-Bursa -Bildiriler-, ed. M. Yalar-C. Kiraz, 2011, s.206-210.

¹² Katip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ahakk*, s. 54-55.

¹³ Her iki kesimin görüşlerini temellendirdiği kaynaklara dair bilgi için bkz. Necati Öztürk, *Islamic Orthodoxy Among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadı-Zade Movement*, Phd. Dissertation, Edinburgh University, Edinburgh 1981, s. 384-388

değerlendirmeler söz konusudur. Örneğin 'Abdülmeccîd es-Sîvâsî'den sonra Halvetilerin lideri olan 'Abdülehad en-Nûrî, hasımları tarafından kendilerine bu yönde bir suçlama yöneltildiğini belirtmekte, bu eleştirilere doğrudan karşıdan çıkmak yerine Ebû Hanîfe'nin de Zeyd b. 'Alî'nin isyanına maddî desteğini örnek göstererek cevap vermeye çalışmaktadır.¹⁴

Eşarî çevrelerde türemiş tüm tasavvufî hareketlerde olduğu gibi Halvetiliğin icazet silsilesi de Hz. 'Alî'de son bulmakta, ayrıca tarikat içerisinde güçlü bir on iki imam vurgusuna tanıklık edilmektedir. Tam da bu noktada Kadızadeliler ile Halvetiler arasındaki mücadelenin üçüncü ve gizli bir ortağı söz konusudur ki bu da Nakşibendilerdir. Nakşibendilik Osmanlı toplumuna ilkin Timur'un Anadolu'yu ele geçirdiği süreçte intikal etmiş, ancak sınırlı ölçüde yaygınlık kazanmıştır. Bununla birlikte Nakşibendiliğin bu ilk dalgasının Kübrevî mirastan beslenen ve vahdet-i vücudçu öğelerle bezenmiş Ahrariyye çizgisi olduğunu özellikle belirtmek gerekir. Safevilerle yaşanan mücadele öncesinde Osmanlıların Timurlular ve bakiyeleriyle yaşadığı siyasî rekabet, daha çok bu devletin himayesinde faaliyet gösteren Nakşibendiliğin Osmanlıdaki temsilini kısıtlamıştır. Ancak Safevilerin bölgeyi Şiileştirme mücadelesine en fazla direncin bu kesimden gelmesi, Safevilerle yaşadıkları siyasî ve mezhebî mücadelede Osmanlıların Nakşibendiliğe olan bakışını değiştirir. Nakşibendiliğin bu yeni yüzü Müceddidiyye'dir ve Şiilik karşıtı söylemin en güçlü temsilcisidir.¹⁵ Birgîvî, 'Aliyyü'l-Kârî ve Hasan Kâfî Akhisârî'nin söyleminin, Müceddiyye'nin başat figürü olan İmâm er-Rabbânî'nin söylemiyle örtüşmesi tesadüf olmasa gerektir. Yine tesadüfle açıklanamayacak bir diğer husus, Eşarilik ve Maturidilik arasındaki görüş ayrılıklarını konu edinen ihtilaf literatürünün tam da bu süreçte yaygınlık kazanmaya başlamasıdır. Daha da dikkat çekici olan husus, bu konuda risale veya eser yazarak Maturidiliği öne çıkaranların bir kısmının Nakşibendilikle, ama özellikle de Kadızadelilerle ilişkili olmasıdır.¹⁶

Eşarilerle Maturidiler arasındaki görüş ayrılıklarını konu edinen ihtilaf edebiyatı¹⁷, ilkin Tâcüddîn es-Sübki'nin *Nuniyye Kasidesi* ile müstakil bir metne

¹⁴ Abdülehad en-Nûrî (ö.1061/1651), *Te'dibu'l-Mütemerriîn*, Fatih, Nu: 5293, v. 305b-306b.

¹⁵ Bunun temeli bizzat Müceddidiyye'nin kurucusu İmam Rabbânî tarafından atılmıştır. Öyle ki onun *Te'yîd-i Ehli's-Sünne* adlı eseri, Şiiliğe karşı bir reddiye olarak kaleme alınmış ve eser sonraki süreçte de ağırlığını korumuştur. Bkz.: Hamid Algar, "İmam-ı Rabbanî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXII/198.

¹⁶ Bu konuda kısa ve genel bir değerlendirme için bkz. Mehmet Kalaycı, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/21 (2012), s. 111-112.

¹⁷ Bu çerçevede, sırasıyla, iki mezhep arasındaki ihtilafı tasnif denemesinde bulunan şu metinler kaleme alınmıştır:

- **Necmüddîn İbrâhîm b. 'Ali et-Tarsûsî (ö.758/1356):** Onun *Urcûze fi Ma'rifeti mâ beyne'l-Eşâ'ira ve'l-Hanefiyye* ismini taşıyan bu kasidesi, İsmail Şık tarafından bir makale kapsamında yayımlanmıştır. Tarsûsî'nin kendisine dair bilgilerin verildiği ve söz konusu metnin muhtevasının tahlil edildiği bu makalede, Tokat İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda bulunan bir yazma nüshası ve Safedî'nin *A'yânü'l-Asr ve A'vânü'n-Nasr* adlı eserinde nakledilmiş metnine dayanılarak *Urcûze*'nin Arapça metni

tahkikli olarak sunulmuş ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bkz. "Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* (2017), c. 6: 1, s. 327-342.

- **Ebû Nasr Tâcuddîn 'Abdulvehhâb b. 'Ali es-Sübkî (ö.771/1370):** Nûniyye, aslında Sübkî'nin *Tabakât'* içerisinde ve Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin hal tercümesinin verildiği kısımda yer almaktadır. Bkz. *et-Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, tah. A. M. el-Hulv-M. M. et-Tanâhî, Kahire 1964, c. III, s. 383-389; Kasidenin, Badeen tarafından ayrı bir neşri gerçekleştirilmiştir. Bkz. "Nuniyyetü's-Subki," E. Badeen (ed.), *Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit* içinde, Würzburg 2008, s. 5-18; Nuniyye'nin üretildiği bağlam, içerik tahlili ve kendisinden sonraki âlimlere etkisi hakkında bilgi için bkz. Mehmet Kalaycı, "Eşarilik ve Maturidiliği Uzlaştırma Girişimleri: Tâcuddin es-Sübkî ve Nûniyye Kasidesi", *Dinî Araştırmalar* (2012), cilt: XIV, sayı: 40, s. 112-131
- **Nûru's-Şîrâzî Muhammed b. Ebi't-Tayyib (ö.muhtemelen VIII/XIV. yüzyılın ikinci yarısı):** Eserin iki yazma nüshası bulunmaktadır: *Şerhu'l-Kasîdeti'n-Nûniyye li's-Sübkî*, Süleymaniye Kütüphanesi-Hamidiye, no. 765, 46 v.; *Şerhu'l-Kasîde fi'l-Hilâf beyne'l-Eş'ariyye ve'l-Mâturîdiyye*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, no. 1030-2, 56 v.; Nûru's-Şîrâzî'nin bu eseri, geç dönem alimlerinden olan Ebû 'Azbe tarafından isim belirtilmeksizin ve ilgisiz görülen kısımlar atılmak suretiyle neredeyse olduğu gibi kullanılmıştır. Bu konuda bir mukayese ve tahlil için bkz. Mehmet Kalaycı, "Bir Hakkın Teslimi: Ebû Azbe'nin er-Ravzatü'l-Behiyye'sine Yansıyan İntihal Olgusu", *İslâm Araştırmaları Dergisi* (2013), sayı: 29, s. 1-34.
- **Ahmed Semseddîn Kemâlpaşazâde (ö.940/1534):** Kemâlpaşazâde'nin diğer risaleleriyle ilk defa 1304/1886 basılan risalenin sonraki süreçte yapılmış farklı baskıları bulunmaktadır. Bunlar için bkz. "Risâletü'l-İhtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî," *Resâ'il-i İbn Kemâl* içinde, İstanbul 1304 [1886], s. 57-60; "Risâletü'l-İhtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdiyye," *Resâ'il-i İbn Kemâl* içinde, İstanbul 1316 [1898], s. 231-233; "Risâletü'l-İhtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdiyye," thk. Seyyid Bahçivan, *Hamsu Resâ'il fi'l-Fırak ve'l-Mezâhib* içinde, Kahire 1425/2005, s. 67-78; "Risâletü'l-İhtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdiyye fi İsnete 'Aşrate Mes'ele," ed. Edward Badeen, *Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit* içinde, Würzburg 2008, s. 20-23; *Mesâ'ilü'l-İhtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdiyye*, thk Sa'id 'Abdullatif Fevde, Amman 1430/2009; Konuyla ilgili olarak Türkiye kütüphanelerinde anonim şekilde yer alan küçük hacimli yazmaların çoğu Kemâlpaşazâde'ye aittir. es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî'ye nispet edilen bir risale de gerçekte Kemâlpaşazâde'nin metnidir. Bkz. *Risâle fi'l-Mesâ'ilü'l-Muhakkaka Beyne'l-Mâturîdî ve'l-Eş'arî*, Süleymaniye-Yazma Bağışlar, no. 4164-7, v. 23b-24a; Risalenin beslendiği muhtemel kaynaklar ve ait olduğu bağlam hakkında bilgi için bkz. Mehmet Kalaycı, "Kemâlpaşazâde'nin Eş'arilik-Maturidilik İhtilafı Konusundaki Risalesi Üzerine, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2012), c. LIII: 2, s. 211-218.
- **Nev'î Efendi Yahyâ b. Pîr el-Malkarâvî (ö.1007/1598):** Risalenin Türkiye Kütüphanelerinde çeşitli yazma nüshaları bulunmaktadır: Süleymaniye-Pertev Paşa, no. 607, v. 51a-b; Nuruosmaniye, no. 4909, v. 24-25; Millet-Ali Emiri Arabi, no. 4313, v. 171a-b; Amasya İl Halk, no: 882, v. 7b-9a; Amasya İl Halk, no. 918, v. 150a-151a; Kastamonu İl Halk, no. 529/3, v. 81a-83a; Milli Kütüphane, no. 4915/5, v. 10a-11a; Risale, Edward Badeen tarafından Leiden Üniversitesi'nde 1882 numarada yer alan nüsha esas alınarak yayımlanmıştır. Bkz. "Risâle fi'l-Fark beyne Mezhebi'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdiyye", *Sunnitische Theologie in Osmanischer Zeit*, ed. E. Badeen, Würzburg 2008, s. 25-29; Bu risalenin mahiyeti ve kaynağına ilişkin tarafımızca bir tahlil yazısı kaleme alınmış olup, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin 56: 1 cildinde yayımlanacaktır.
- **Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö.1098/1687):** Beyâzîzâde iki mezhep arasında elli konuda ihtilaf yaşadığını belirtmiş, ancak bu çerçevede sunduğu listede otuz altı ihtilafa yer vermiştir. Bkz. *İşârâtü'l-Merâm min 'İbârâti'l-İmâm*, thk. Y. Abdürrezzak, Kahire 1949, s. 53-56.
- **Anonim İhtilaf Metni (muhtemelen XVIII. yüzyılın ilk çeyreği veya öncesi):** Müellifi belli olmayan bu risalenin iki nüshası bulunmaktadır: *Risâle fi Mesâ'ilil-Hilâfiyye Beyne'l-Mâturîdiyye ve'l-Eş'ariyye*, Konya İl Halk, no. 4708-2, v. 18a; *Mâturîdî ile Eş'ari Arasındaki İhtilaflar*, Konya İl Halk, no. 1076-48, v. 157a-b; Ebû Sa'id el-Hâdimî'nin 73'lü tasnifinin kaynaklarından biri olmasından hareketle, risalenin en azından XVIII. yüzyıldan önce kaleme alındığı söylenebilir. Bkz. Mehmet Kalaycı, "Ebu Sa'id el-Hâdimî'nin 73'lü İhtilaf Tasnifi ve Kaynakları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2013), cilt:

LIV, sayı: 2, s. 215-221; Risalenin metni ve tahlili konusunda tarafımızca bir yazı kaleme alınmış olup, ilerleyen süreçte yayımlanacaktır.

- Şeyhzâde 'Abdurrahîm b. 'Ali el-Amâsî (ö.1133/1721): Kırk ihtilaf konusuna yer veren Şeyhzâde'nin bu eseri, ihtilaf edebiyatının kapsamlı bir tahrirci niteliği taşımaktadır. Bkz. *Nazmu'l-Ferâ'id ve Cem'u'l-Fevâ'id*, Mısır 1317.
- Mestcizâde 'Abdullah b. 'Osman (ö.1150/1737): Eser, Ülker Öktem tarafından bir doktora tezi olarak çalışılmış, ancak yayımlanmamıştır. Bkz. *Mestcizade'nin "al-Hilafıyyat bayna al-Hukama ma'a al-Mutakallimin va al-Hilafıyyat bayna al-Mu'tazila ma'a al-Aşâ'ira va al-Hilafıyyat bayna al-Aşâ'ira ma'a al-Mâturîdiyya" Adlı Eseri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993; Eserin baskısı Seyyid Bahçivan tarafından gerçekleştirilmiştir. Bkz. *el-Mesâlik fi'l-Hilafıyyât Beyne'l-Mütekellimîn ve'l-Hukemâ*, thk. S. Bahçivan, İstanbul 2007; Bahçivan, Öktem tarafından gerçekleştirilen tahkikin içerdiği problemlere dair de bir makale kaleme almıştır. Bkz. "Yazma Eserlerin Tahkikinde Metodolojik Problemler (Mestcizâde'nin 'al-Hilafıyyât bayna al-Hukama' ma'a al-Aşâ'ira va al-Hilafıyyât bayna al-Aşâ'ira ma'a al-Mâturîdiyya' Adlı Eseri' Örneği)", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2006), sayı: 21, s. 61-90.
- Muhammed b. Velî el-Kırşehrî el-İzmirî (ö.1165/1752): İhtilaf metinlerinin en hacimli olan bu eserin üç nüshası bulunmaktadır: *Şerhu'l-Hilafıyyât beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî*, Süleymaniye-Şehid Ali Paşa, no. 1650, 146 v.; *Mesâ'ilu'l-Hilafıyyât fi mâ beyne'l-Eş'ariyye ve'l-Mâturîdiyye*, Köprülü Kütüphanesi-Mehmed Asım Bey, no. 254, 190 v.; *Şerhu Mesâ'ili'l-Hilafıyyât*, Burdur İl Halk Kütüphanesi, no. 1315.
- Şeyhülislam Ebû İshâkzâde Mehmed Es'ad Efendi (ö.1166/1753): Toplamda kırk probleme yer veren Şeyhülislam Es'ad Efendi'nin bu risalesi, Şeyhzâde'nin metninin özetidir. Bkz. *Risâle fi İhtilâfâtı'l-Mâturîdî ve'l-Eş'arî*, İstanbul 1287 (Süleymaniye-Hacı Mahmud Efendi, no. 1686; Tahir Ağa Tekke, no. 310, s. 279-287); Sahhaflar Seyyidzâde Es'ad Efendi'ye nispetle katologlarda yer alan ihtilaf metni de gerçekte Şeyhülislam Es'ad Efendi'ye aittir. Bkz. *Risâle fi Beyânı'l-İhtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî fi'l-İtikâd*, Kastamonu İl Halk Ktp., no. 3906, 6 v.; Es'ad Efendi'nin risalesinin Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış metni ve diğer metinlerle olan ilişkisi konusunda geniş bir değerlendirme için bkz. Kalaycı, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", s. 99-134; Es'ad Efendi'nin risalesi konusunda ayrıca bkz. Murat Memiş, "Eşari-Maturidi İhtilafına Dair İki Risale", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2012), c. I: 35, s. 75-103.
- Dâvud Efendi b. Muhammed el-Kârsî (ö.1199/1756): Dâvud-u Kârsî'nin risalesi sırf bu konu için tahsis edilmiş ayrı bir metin değildir; o iki mezhep arasındaki ihtilaflara *Ma'lûmât* adlı eserinde yer vermiştir. Bkz. *Ma'lûmât*, Süleymaniye-Denizli, no. 88-1, v. 4b-5b.
- Ebû 'Azbe Hasan b. 'Abdulmuhsin (ö. 1172/1759): Onun *er-Ravzatu'l-Behiyye* adını taşıyan eserinin birkaç kez baskısı yapılmıştır. Bkz. *er-Ravzatu'l-Behiyye fimâ beyne'l-Eşâ'ira ve'l-Mâturîdiyye*, Haydarabad, 1322/1904; thk. 'Abdurrahmân 'Umeyra, Beyrut, 1409/1989; ed. E. Badeen, *Summitische Theologie in osmanischer Zeit* içinde, Würzburg 2008, s. 133-209; Eşarilik ve Maturidilik arasındaki görüş ayrılıklarından bahsedildiğinde ilk akla gelenlerden birisi olan bu eser, özgün olmayıp Tâcuddîn es-Sübki'nin *en-Nûniyye* adlı kasidesine öğrencisi Nûru's-Şirâzî tarafından yazılan şerhin kısaltılmış bir kopyasıdır. Bu konuda geniş bir değerlendirme ve iki metin arasında bir içerik karşılaştırması için bkz. Kalaycı, "Bir Hakkın Teslimi: Ebû Azbe'nin er-Ravzatu'l-Behiyye' sine Yansıyan İhtilaf Olgusu", s. 1-34.
- Ebû Sa'id Muhammed b. Mustafa el-Hâdimî (ö.1176/1762): Onun bu tasnifi, Birgivî'nin *Tarîkat-ı Muhammediyye* adlı eseri üzerine yazdığı *Berîka-i Mahmûdiyye* adlı şerhte yer almaktadır. Bkz. *Berîka-i Mahmûdiyye fi şerhi Tarîkat-ı Muhammediyye*, İstanbul 1317, c. I, s. 314-316; Bu tasnif, müstakil bir risale halinde de istinsah edilmiştir. Bkz. *Şerhu İhtilâfî Beyne'l-Mâturîdiyye ve'l-Eş'ariyye*, Adana İl Halk Kütüphanesi, no. 1075, s. 61a-78a; Hâdimî'nin tasnifi, kendisinden sonra Mütercim Ahmed 'Âsım (ö.1235/1819) tarafından Sirâcuddîn el-'Üşî'nin *Emâli* kasidesine yazılan şerhte hiçbir tasarrufta bulunulmaksızın olduğu gibi Türkçeye tercüme edilmiştir. Bkz. *Merâhu'l-Me'âli fi Şerhi'l-Emâli*, Dersaadet 1304, s. 15-18; Hâdimî'nin tasnifine hangi metinlerin kaynaklık ettiğine dair bilgi için bkz. Kalaycı, "Ebu Sa'id el-Hâdimî'nin 73'lü İhtilaf Tasnifi ve Kaynakları", s. 215-221.
- Seyyid Murtazâ Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî (ö.1205/1790): Murtazâ ez-Zebîdî, Gazâlî'nin *İhyâ' sına* yazmış olduğu şerhin akaidle ilgili kısmının girişinde Eşarilik ve Maturidilik ilişkisini belirli başlıklar altında tahlil etmekte ve iki grup arasındaki ihtilaflara yer vermektedir. O bu konuda Tahâvî, baba ve oğul Sübkî, Molla 'Aliyyu'l-Kârî, Şeyhzâde ve Beyâzîzâde gibi isimlere atıfta bulunmaktadır.

konu kılınmış, daha sonra buna öğrencisi Nûru'ş-Şîrâzî tarafından hacimli bir şerh yazılmıştır. Bu ilk metin, iki kesim arasında altısı lafzî, yedisi aslî toplam on üç ihtilafı kaydetmiştir. Bu ilk ihtilaf metni ve şerhinde taraflar Eş'ariyye ve Hanefiyye olarak belirlenmiş ve uzlaştırmacı bir saikle kaleme alınmıştır.¹⁸ Bu tutum, ilk başlarda Osmanlı'da da varlığını sürdürür; Kemâlpaşazâde tarafından konuya ilişkin kaleme alınan risalede lafzî ve aslî ayırımına gidilmeksizin on konuda ihtilaf yaşandığı kaydedilir. Bu risaledeki problemler, es-Sübkî'nin tespit ettiklerinden farklıdır ve büyük ölçüde es-Sâbûnî'nin eserlerinden derlenmiştir. Kemâlpaşazâde ile birlikte *el-Mâturîdî* ve *el-Mâturidiyye* kavramları da ilgili edebiyat bağlamında meşruiyet kazanır.¹⁹

Hem Maturidiliğin öne çıkarılması hem de ihtilaf sayısının azaltılması noktasında asıl paye Beyâzîzâde'nindir. O iki kesim arasındaki ihtilafların öylesine geçiştirilebilecek ihtilaflar olmadığını, bilakis aslî nitelik taşıdığını belirtti ve bu çerçevede elli konuda ihtilaf yaşandığını ifade eder. Ancak onun asıl önemi, bir mezhep olarak Maturidiliğe yaptığı vurgu ve bu mezhebin Eşariliğe denk bir pozisyona getirilme çabasında gizlidir. Beyâzîzâde kurtuluşa eren fırkanın tek bir fırka olarak görülemeyeceğini, aksine akaid konusunda kitap ve sünnetin kesinlik bildiren hükümlerine sıkı sıkıya bağlı kaldığı sürece birden fazla topluluğun kurtuluşa eren fırka olmaya hak kazanacağını belirtir. Onun yaklaşım biçiminde Ehl-i Sünnet bir şemsiye kavramdır ve Maturidilik bu kavram altında Eşarilikle eşit konumdadır.

Ona göre bu şahıslar içerisinde Eşarilik Mâturîdîlik ihtilafını tüm yönleriyle ve en kapsamlı bir şekilde ele alan Şeyhzâde'dir; ancak o sözü gereğinden fazla uzatmıştır. Zebîdî, bunlar içerisinde Sübkî'nin ve Beyâzîzâde'nin yaklaşım biçimini tercih etmekte ve her ikisinin iki grup arasındaki ihtilaflara ilişkin verdiği bilgileri olduğu gibi nakletmektedir. Bkz. *Kitâbu İthâfî's-Sâdeti'l-Muttakîn bi Şerhi Esrâri İhyâ'i 'Ulûmi'd-Dîn*, y.y. t.y, c. II, s. 12-13.

• Çorlulu Kara Halil Paşa (ö. muhtemelen XVIII. yüzyılın son çeyreği veya sonrası): Halil Paşa, risalesinde Dâvud-u Kârsî'nin ve Kemâlpaşazâde'nin ihtilaf metinlerini olduğu gibi alıntılımış ve tahlil etmiştir. Bkz. *el-Mesâ'ilu'l-Muhtelife beyne'l-Eş'ariyye ve'l-Mâturîdîyye*, Hafid Efendi, no. 150, 20 v.

• Mehmed Emin 'İzzî (ö. Muhtemelen XIX. yüzyılın ilk yarısı): 'İzzî'nin bu risalesi, Es'ad Efendi'nin Osmanlı Türkçesiyle kaleme aldığı ihtilaf metninin Arapçaya çevrilmiş bir versiyonu gibidir. Risalenin iki yazma nüshası bulunmaktadır: *Erbe'üne Mesâ'il*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., no. 3988; *el-Mesâ'ilu'l-Muhtelife beyne'l-Mâturîdî ve'l-Eş'arî*, Manisa İl Halk Ktp-Akhisar Zeynelzade, no. 5765, v. 1a-4b; Risalenin iki tahkikli nüshası bulunmaktadır: *Eşariyye ve Mâturîdîye Arasındaki Görüş Farklılıkları (Erbe'üne Mesail)*, Araştırma ve Notlar İlavesiyle Çeviren: A. Bülent Baloğlu, y.y. t. y; Memiş, "Eşari-Matürîdî İhtilafına Dair İki Risale", c. I: 35, s. 75-103; Es'ad Efendi'nin metniyle olan ilişkisi ve mukayesesi için bkz. Kalaycı, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", c. XI: 21, s. 99-134.

• İzmirli İsmail Hakkı (ö.1946): İzmirli, iki mezhep arasındaki ihtilaflara *Yeni İlm-i Kelam* adlı eserinde yer vermiş ve üzerinde ihtilaf yaşanan on beş hususu sıralamıştır. Bkz. *Yeni İlm-i Kelâm*, haz. Sabri Hizmetli, Ankara 1981, s. 71-73.

¹⁸ Kasidenin arkapları ve etkileri bağlamında bkz. Kalaycı, "Eşarilik ve Maturidiliği Uzlaştırma Girişimleri: Tâcüddin es-Sübkî ve Nüniyye Kasidesi", s. 112-131.

¹⁹ Risalenin tahlili ve beslenme kaynakları bağlamında bkz. Kalaycı, "Kemâlpaşazâde'nin Eş'arilik-Mâturîdîlik İhtilafı Konusundaki Risalesi Üzerine", s. 211-218.

Beyâzîzâde, iki topluluk arasındaki ihtilafların dökümünü sunarken Maturidiliği merkeze yerleştirir. Üzerinde ihtilaf yaşanan kimi konuların özünde Maturidilere ait olduğunu, bu konularda bir muhalefet söz konusuysa, asıl muhalefet edenin Eşariler olduğunu belirtir. Onun ihtilafları sunumuna bakıldığında Maturidilerin görüşleri bir bütünlük içerisinde. Buna karşın Eşariler için aynı şeyi söyleyebilmek mümkün değildir. Beyâzîzâde, Eşarilerin görüşlerini verirken, bu gelenek içerisinde yaşanan görüş ayrılıklarına üstü kapalı bir şekilde dikkat çekmekten geri durmaz. Hatta bazı Eşarî âlimlerin kimi noktalarda Maturidililerle muvafık olduğu hususların altını özellikle çizer.²⁰ Yine onun Eşarilerin görüşlerini ortaya koyarken Ehl-i Hadis içerisinde el-Eşarî'den önce yaşamış Hâris el-Muhâsibî, İbn Küllâb, el-Kerâbisî ve el-Kalânîsî gibi isimlere veya İmâm Şâfiî, İmâm Mâlik ve Ahmed b. Hanbel gibi isimlere atıfta bulunması dikkat çekicidir.²¹ Zira bu isimler henüz daha kavramsal düzeyde Eşariliğin var olmadığı bir sürecin aktörleridir.

Beyâzîzâde'nin bu tutumunu Eşarilerin, Ehl-i Sünnet'i Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ile başlatmak istemelerine dolaylı bir tepki olarak görmek mümkündür. Zira o eserinin daha girişinde Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin el-Eş'arî'den çok önce Ebû Hanîfe'nin ve ashabının mezhebini açıklayan bir kimse olduğunu, aynı şekilde İbn Küllâb ve el-Kalânîsî'nin, el-Eş'arî'den daha önce yaşayan ve eserleri, kendilerine has görüşleri ve taraftarları olan kimseler olduklarını belirtmiştir. Ona göre bu durumda nasıl olur da el-Eş'arî'nin Ehl-i Sünnet'in ilk temsilci olduğu ileri sürülebilir.²² Beyâzîzâde ile başlayan süreçte, Maturidiliğin Eşarilik karşısında ondan daha aşağı olmayan bir kelimî ekol olarak temellendirilmeye çalışıldığı açıktır.

Beyâzîzâde'den sonraki süreçte sırasıyla Şeyhzâde, Mestcizâde ve Kırşehrî tarafından üç ayrı kapsamlı ihtilaf metni kaleme alınır. Bunlar arasında Şeyhzâde'nin eseri; problemleri ele alış biçimi, kaynaklara nüfuzu ve sistematik bütünlüğü dolayısıyla en kayda değer olanıdır. Her iki geleneğe ait çok sayıda esere müracaat edilen ve toplamda doksanın üzerinde esere üç yüz kırk civarında atfın gerçekleştirildiği bu kitaba, Eşarilik Maturidilik ihtilafının kapsamlı bir tahriri gözüyle bakılabilir. İki grup arasında kırk hususta ihtilaf olduğunu belirten Şeyhzâde, eserinin girişinde bu meseleleri tarafsız bir şekilde delilleriyle ortaya koymayı taahhüt eder.²³

Şeyhzâde'nin bu "tarafsızlık" vurgusunun üzerinde durmak gerekir. Zira bu vurgu Mestcizade ve Kırşehrî gibi diğer kapsamlı ihtilaf metinlerinde de tekrarlanmaktadır. Bu vurgunun aslında Osmanlılarda okutulan kelim eserlerinin Maturidiliğin görüşlerine yeterince yer vermemelerine dolaylı bir eleştiri olduğu

²⁰ Beyazîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 54.

²¹ Beyazîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 53-54, 56.

²² Beyazîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, s. 23-24.

²³ Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâ'id*, s. 3.

söylenbilir. Nitekim bu husus Mestcizâde tarafından dile getirilmekte ve *Ebkâru'l-Efkâr, el-Erbe'ûn, Nihâyetu'l-'Ukûl, el-Mevâkıf* ve *el-Makâsîd* gibi Eşarilere ait eserlerde Maturidilerin görüşlerine yok denecek kadar az değinilmiş olması eleştiri konusu yapılmaktadır.²⁴ Kırşehirî de kelamla ilgili yazılmış çok sayıda eserin içeriğinin el-Eş'arî'nin görüşlerinden ibaret olduğunu, bu yüzden el-Mâturîdî'nin görüşlerini desteklemek amacıyla eserini kaleme aldığını belirtmektedir.²⁵ Bu açıdan bakıldığında bu isimler için tarafsız olmak demek Maturidiliğin görüşlerine hakkıyla yer vermekten ibarettir.

Beyâzîzâde ile başlayan ve Şeyhzâde tarafından sistematik hale getirilen ihtilaf edebiyatı, Mestcizâde ve Kırşehirî ile birlikte yönetsel açıdan yeni bir gelişim aşamasına geçer. İhtilaflar yalnızca Eşarilik ve Maturidilik ekseninde değil, bununla birlikte hukema, felsefeciler ve Mutezile gibi farklı düşünce mihverleri de devreye sokularak daha geniş bir bağlamda karşılaştırmalı olarak tartışılmaya başlanır. İhtilafların toplu bir vesikasının sunulmak istendiği bu edebiyatın gelişim çizgisi, Maturidiliğin Eşariliğe tabi bir mezhep olmadığını, aksine en az Eşarilik kadar, belki daha fazla sistematik bütünlük ve tutarlılığa sahip olduğunu temellendirmeye yöneliktir. Bu girişime Eşarî cepheden bir cevabın gelmediğini ve ihtilafların toplu dökümünü sunmaya yönelik Eşariler tarafından bu süreçte bir metin kaleme alınmadığını belirtmek gerekir.

Maturidiliğe dönük vurgu sadece bu eserlerle sınırlı değildir. *Mukaddime-i Erbaa* tartışmalarının bir devamı olan ve ihtilaf edebiyatının gelişim sürecinde son aşamayı temsil eden "irade-i cüz'iyeye" konulu metinler de bu bakımdan somut veriler sunmaktadır. Üstelik bu bağlamda konu çift taraflı olarak sahiplenilmekte ve hem Eşariler hem de Maturidiler tarafından tartışılmaktadır. Konu ile ilgili yazılmış olan kırka yakın risalenin içeriğine yakından bakıldığında pek çoğunda Maturidiliğin görüşünün öne çıkartıldığı ve Eşariliğin cebr-i mutavassit olarak nitelenen yaklaşımı karşısında Maturidiliğin görüşünün tercihe layık görüş olduğunun temellendirildiği gözlemlenebilmektedir.²⁶ Eşariler tarafından yazılan risalelerde ise klasik Eşarî görüşün doğruluğuna dikkat çekildiği, zaman zaman da bir uzlaşma kaygısının merkezde olduğu görülmektedir.²⁷

Maturidiliğin Eşariliğe denk bir mezhep olarak öne çıkarılmak istenmesinin somut izlerini fırka-i naciye (kurtuluşa erecek fırka) tartışmalarında da görmek mümkündür. Celâlüddîn ed-Devvânî'nin *Şerhu'l-Celâl*'ine yazılan haşiyeler bu

²⁴ Mestcizâde, *el-Mesâlik fi'l-Hilâfiyyât*, s. 38.

²⁵ Kırşehirî, *Şerhu'l-Hilâfiyyât*, v. 2b.

²⁶ Örneğin Esîrîzâde'nin, risalesinin girişinde Maturidilerin yaklaşımının tercihe şayan oluşunu bir hareket noktası olarak aldığını görülmektedir. Bkz. Esîrîzâde Abdülbâkî b. Mehmed Bursevî, *Risâle fi İhtilâf Beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî*, Kastamonu İl Halk, 355-3, v. 37b.

²⁷ Abdulganî b. İsmail en-Nablûsî, "*Tahkiku'l-İntisâr fi İttifâkı'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî ala Halkı'l-İhtiyâr*", *Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit* içinde, ed. E. Badeen, Würzburg 2008, s. 81-130 (Arapça Kısım); Ziyâ'üddîn Hâlid el-Bağdâdî en-Nakşibendî, *el-'Ikdu'l-Cevherî fi'l-Fark beyne Kudretyi'l-Mâturîdiyye ve'l-Eş'ariyye*, Hacı Mahmud Efendi, Nu: 1459, 13 v.; 'Abdulhamîd Hamdî b. Ömer Harpûti, *es-Semtu'l-'Abkarî fi Şerhi'l-'Ikdi'l-Cevherî*, Dersaadet 1305.

bakımdan dikkat çekicidir. el-İcî, akidesinde kurtuluşa eren fırkanın Eşarilik olduğunu belirtmiş, buna yazdığı şerhte de ed-Devvânî kurtuluşa eren fırkanın niçin Eşarilik olması gerektiğini temellendirmeye çalışmıştır.²⁸

ed-Devvânî'nin şerhine Siyalkûtî, Gelenbevî ve Mağnâsavî gibi Maturidî alimler tarafından yazılan haşiyelerde onun bu yaklaşımına itiraz edildiği ve Maturidiliğin de Eşarilik gibi fırka-i naciye kapsamına alınmak istendiği görülür. Ancak bu noktada en sert tepki Şihâbüddîn el-Mercânî'den gelir. O, Maturidiliğin Eşariliğin takipçisi kılınarak kurtuluşa eren fırka kapsamına dahil edilmesine karşı çıkar. el-Mercânî'ye göre hadiste genel bir çerçeve ve yöntem belirtilmekte ve hak yolunu tutup Allah'ın emrine sarılanların kurtuluşa ereceği dile getirilmektedir. Hz. Peygamber herhangi bir fırkayı doğrudan işaret etmemiş, yalnızca necat yolunu bildirmiştir; bu yüzden "benim ve ashabımın yolunu takip edenler" ifadesinden hareketle tek bir fırkanın veya cemaatin tayin edilebilmesi mümkün değildir. el-Mercânî, hal böyleyken el-Eş'arî'nin Ehl-i Sünnet'in kurucusu kılınmasına ve diğerlerinin onun takipçisi olarak görülmesine tahammül edemez. Oysaki el-Eş'arî ve el-Mâturîdî, aynı zaman diliminde farklı şehirlerde yaşamış iki kişi olup, birbirleriyle görüştüklerine veya birinin diğerine uyduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ona göre Horasan ve Maverâünnehir'de kelamla uğraşmak yaygınlaşınca el-Eş'arî'nin mezhebi bölgede kendisini göstermeye başlamıştır. Ancak el-Eş'arî'nin görüşlerini takip eden sonraki temsilcileri, bölgede önceden beridir bu işle uğraşan Hanefileri görmezden gelmişler ve el-Eş'arî'yi usûl ve akâidde önderleri olarak göstermişlerdir.²⁹ ed-Devvânî'nin şerhine yazılan haşiyeler üzerinden dallanan budaklanan bu fırka-i naciye tartışmasının başka eserlere de sirayet ettiğini, hatta bu konuya hasr edilmiş müstakil risalelerin ortaya çıktığını belirtmek gerekir.³⁰

²⁸ Celâluddîn Muhammed b. Es'ad ed-Devvânî, *Celâl: Şerhu'l-'Akâ'idi'l-'Adudiyye*, İstanbul 1290, s. 4.

²⁹ Şihâbüddîn b. Bahâ'uddîn el-Mercânî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl li'l-'Akâ'idi'l-'Adudiyye*, Matbaai Amire, y.y. 1317, I/34-36.

³⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Ankara 2008.

KAYNAKÇA

- Algar, Hamid, "İmam-ı Rabbani", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXII/198.
- Aydınlı, Osman, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Ankara 2008.
- Beyazîzâde, Ahmed Efendi (1098/1687), *İşârâtü'l-Merâm min 'İbârâti'l-İmâm*, thk. Y. Abdürrezzak, Kahire 1949.
- el-Cenâbî, Ebû Muhammed Mustafa b. Hüseyin, *el-Hafîlu'l-Vasît ve'l-Aylemu'z-Zahîru'l-Muhît*, Hamidiye, Nu: 896.
- Cihan, Ahmet Kamil, *Abdulganî Nablusî'nin Hayatı ve Kelâmî Görüşleri*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1988.
- ed-Devvânî, Celâluddîn Muhammed b. Es'ad (908/1502), *Celâl: Şerhu'l-'Akâ'idi'l-'Adudiyye*, İstanbul 1290.
- Eberhard, Elke, *Osmanische Polemik gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert nach arabischen Handschriften*, Freiburg 1970.
- Esîrîzâde Abdülbâkî b. Mehmed Bursevî, *Risâle fi İhtilâf Beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî*, Kastamonu İl Halk, No: 355-3.
- Gömbeyaz, Kadir, Vani "Mehmed Efendi'nin Hz. İbrahim'in Babası ve Ebeveyn-i Resul Hakkındaki Görüşleri", *Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu, 07-08 Kasım 2009, Kestel-Bursa -Bildiriler-*, ed. M. Yalar-C. Kiraz, 2011, s.205-232.
- el-Hâdimî, Ebû Sa'îd Muhammed b. Mustafa, *Berîka-i Mahmûdiyye fi Şerhi Tarîkat-ı Muhammediyye*, İstanbul 1317.
- Hâlid el-Bağdâdî, Ziyâ'üddîn en-Nakşibendî (1242/1827), *el-'Ikdu'l-Cevherî fi'l-Fark beyne Kudreteyi'l-Mâturidiyye ve'l-Eş'ariyye*, Hacı Mahmud Efendi, Nu: 1459, 13 v.
- el-Harpûtî, 'Abdulhamîd Hamdî b. Ömer (1332/1914), *es-Semtu'l-'Abkarî fi Şerhi'l-'Ikdi'l-Cevherî*, Dersaadet 1305.
- Kalaycı, Mehmet, "Bir Hakkın Teslimi: Ebû Azbe'nin er-Ravzatü'l-Behiyye'sine Yansıyan İntihal Olgusu", *İslâm Araştırmaları Dergisi* (2013), sayı: 29, s. 1-34
- -----, "Ebu Sa'îd el-Hâdimî'nin 73'lü İhtilaf Tasnifi ve Kaynakları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2013), cilt: LIV, sayı: 2, s. 215-221.
- -----, "Eşarilik ve Maturidiliği Uzlaştırma Girişimleri: Tâcüddin es-Sübki ve Nûniyye Kasidesi", *Dinî Araştırmalar* (2012), cilt: XIV, sayı: 40, s. 112-131
- -----, "Kemâlpâşâzâde'nin Eş'arilik-Mâturîdilik İhtilafı Konusundaki Risalesi Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2012), c. LIII: 2, s. 211-218.
- -----, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2012), c. XI: 21, s. 110-111.
- -----, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, Ankara 2013.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafâ b. Abdullâh (1067/1657), *Keşfu'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, tsh. Ş. Yaltkaya-K. R. Bilge, Ankara 1971.

- -----, *Mizanü'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ahakk (En Doğruyu Sevmek İçin Hak Terazisi)*, çev. O. Ş. Gökyay, İstanbul 1980.
- el-Kırşehrî, Muhammed b. Veli (1102/1690), *Şerhu'l-Hilâfiyyât beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî*, Şehid Ali Paşa, Nu: 1650.
- Köksal, Cüneyd Asım, "İslam Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlakiliği Meselesi -Mukaddimat-ı Erbaa'ya Giriş-, *İslam Araştırmaları Dergisi* (2012), sayı: 28, s. 1-44.
- el-Mercânî, Şihâbuddîn b. Bahâ'uddîn (1306/1889), *'alâ Şerhi'l-Celâl li'l-'Akâ'idî'l-'Adudiyye*, y.y. Matbaai Amire, 1317.
- Mestcizâde, 'Abdullah b. Osman (1174/1760-61), *el-Mesâlik fi'l-Hilâfiyyât Beyne'l-Mütekellimin ve'l-Hukemâ*, thk. S. Bahçıvan, İstanbul 2007.
- Mütercim Ahmed 'Âsım, *Merâhu'l-Me'âlî fi Şerhi'l-Emâlî*, Dersaadet 1304
- en-Nablûsî, Abdulganî b. İsmail (1143/1731), "Tahkîku'l-İntisâr fi İttifâkı'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî ala Halkı'l-İhtiyâr", *Sunnitische Theologie in Osmanischer Zeit* içinde, ed. E. Badeen, Würzburg 2008, s. 81-130 (Arapça Kısım)
- en-Nûrî, Abdulahad (ö.1061/1651), *Te'dibu'l-Mütemerridîn*, Fatih, Nu: 5293.
- Özerverli, M. Sait, "Osmanlı Kelam Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler- Problemler- Teklifler Sempozyumu*, İstanbul 2007, s. 197-213.
- Öztürk, Necati, *Islamic Orthodoxy Among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadî-Zade Movement*, Phd. Dissertation, Edinburgh University, Edinburgh 1981.
- es-Sübkî, Ebû Nasr Tâcuddîn 'Abdulvehhâb b. 'Ali (ö.771/1370: *et-Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, tah. A. M. el-Hulv-M. M. et-Tanâhî, Kahire 1964, c. III, s. 383-389; "Nuniyyetu's-Subki," E. Badeen (ed.), *Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit* içinde, Würzburg 2008, s. 5-18.
- eş-Şeyhzâde, 'Abdurrahîm b. 'Ali el-Amâsî (944/1537), *Nazmu'l-Ferâ'id ve Cem'u'l-Fevâ'id*, Mısır 1317.
- Şık, İsmail, "Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefi Teolojik Farklılaşmaları", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* (2017), c. 6: 1, s. 327-342.
- Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara 2003.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1984.
- Yazıcıoğlu, M. Sait, "XV. XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelam Öğretimi Ve Genel Eğitim İçindeki Yeri", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV (1980).
- ez-Zebîdî, Seyyid Murtazâ Muhammed b. Muhammed, *Kitâbu İthâfi's-Sâdeti'l-Muttakîn bi Şerhi Esrâri İhyâ'i 'Ulûmi'd-Dîn*, y.y. t.y.

A General Outlook on the Ash'arism-Maturidism Relationship in the Ottomans*

Mehmet KALAYCI**

Abstract

The first intellectual interactions between Asharites and Maturidites started in the V./XI. century and, in the later period, continued in an undulant manner. While initially it was a struggle of two theological schools intellectually equivalent to each other, the intellectual expansion of Asharism as a result of its contact with philosophy made Maturidite discourse, which insisted on theology, nonfunctional. Therefore, Maturidism failed to sufficiently appear against the philosophical theology that became the rising value in the time of Mehmed II the Conqueror. However, the fact that Asharism cut step by step its relationship with philosophy, pushed it again to the theological field. In this point, Asharism and Maturidism encountered again. In parallel with this, in the Ottomans a stress on Maturidism which started in the X./XVI. Century and reached a peak in the XII/XVIII. century came to the fore. When a great number of works composed on the theological disagreements between the two schools are considered, it is seen that they go beyond the attempts made by the members of two schools to understand each other and that Maturidism was brought to the fore as an Ottoman identity. In this paper, the emphasis of Maturidism, which was initially insignificant, but in later process was brought into the fore, and the political and intellectual factors that supported it will be analyzed.

Keywords: Ottoman, Asharism, Maturidism, Ikhtilâf Texts, al-Firqa al-Najiya

---

* This study is the revised version of the paper presented in *Uluslararası Maturidilik Sempozyumu (International Symposium of Maturidism)* held by Hodja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazak University in Kazakhstan on 04-06.05.2015. I extend my gratitude to Assoc. Prof. Dr. Muzaffer Tan, Asst. Assoc. Prof. Dr. Eyüp Öztürk, and Asst. Assoc. Prof. Dr. İhsan Timur for their revisions, efforts and contributions.

This paper is the English translation of the study titled "Osmanlı'da Eşarilik-Maturidilik İlişmesine Genel Bir Bakış" published in the 5th issue of *İlahiyat Akademi*. (Mehmet KALAYCI, "Osmanlı'da Eşarilik-Maturidilik İlişmesine Genel Bir Bakış", *İlahiyat Akademi*, sayı: 5, 2017, s. 113-128.) The paper in Turkish should be referred to for citations.

** Assoc. Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Theology, Department of the History of Islamic Sects, mehkala@hotmail.com

Osmanlı'da Eşarilik-Maturidilik İlişkisine Genel Bir Bakış

Özet

Eş'arilerle Maturidiler arasındaki ilk fikri etkileşimler, V./XI. yüzyılda başladı ve sonraki süreçte inişli çıkışlı bir seyir izledi. Başlangıçta fikri açıdan birbirine denk iki kelam ekolünün mücadelesiyken, Eş'ariliğin felsefe ile ilişkisi neticesinde uğradığı entelektüel genişleme Maturidiliğin kelimada ısrar eden söylemini işlevsizleştirdi. Bu yüzden Fatih döneminde yükselen değer haline gelen felsefi kelam karşısında Maturidilik yeterince boy gösteremedi. Ancak ilerleyen süreçte Eşariliğin felsefe ile bağının peyderpey kopmaya başlaması, onu tekrar kelami zemine çekti. Bu noktada Eşarilik ve Maturidilik yeniden birbirinin muhatabı oldu. Buna paralel olarak da Osmanlılarda X./XVI. yüzyıldan itibaren başlayan, ancak en yüksek ifade biçimine belki de XII/XVIII. yüzyılda ulaşan bir Maturidilik vurgusu gündeme gelmeye başladı. İki mezhep arasındaki itikadi görüş ayrılıklarını konu edinen çok sayıdaki metne bakıldığında, bunun, iki mezhebin mensuplarının karşılıklı olarak birbirlerini anlama çabasından daha fazla bir anlam ifade ettiği ve Maturidiliğin bir Osmanlı kimliği olarak ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Bu yazıda Osmanlı'da ilk başta felsefi Eşarilik karşısında silik kalan, ancak sonraki süreçte öne çıkarılan Maturidilik vurgusu ve bunu besleyen siyasi ve fikri unsurlar tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Eşarilik, Maturidilik, İhtilaf Edebiyatı, Fırka-i Naciye

Introduction

Ottomans' Islamic studies are eclectic in their foundation period. Ibnu al-Arabi's unity of existence doctrine that combines Sufism with philosophy marks this period. A transition from philosophical Sufism to philosophical kalam starts with Molla Fanari. He lived in the middle of this transition period. He followed both Ibnu al Arabi and Saduddin at-Taftazani. Fanari is the most important name in spreading at-Taftazani's works in Anatolia. It is noted that he let his students take a day off for reproducing the copies of these works.¹ In addition to Fanari, works and statements of at-Taftazani and as-Sayyid ash-Sharif al-Jurjani became common through the efforts of certain scholars such as Burhanuddin al-Haydar, 'Ala'uddin ar-Rumi, Fahrudin al-'Ajami. This caused the orientations based on the unity of existence to lose their impacts on madrasa tradition and helped kalam activities based on Fahrudin ar-Razi's activities increase.

Philosophical kalam discipline turned into the dominant ideology in the Ottoman madrasa tradition. The role model of Mehmed the Conqueror is Timur. Therefore, he aimed to transfer the Islamic activity of Transoxiana into the post-conquest Istanbul. He invited certain well-known scholars such as Ali ibn

---

¹ Al-Janabi Abu Mohamed Mustafa b. Hussain, *el-Hafilu'l-Vasıt ve'l-Aylamuh az-Zakhiru'l-Muhıt*, Hamidiye, N: 896, v. 445a.

Muhammad (Ali al-Kushchu) and Ali at-Tusi to Istanbul. The new capital turned into a center of attraction for the scholars no matter what their sects were. Mehmed attributed a great importance to teaching all sorts of sciences, particularly the philosophical fields, in Sahn al-Saman madrasas. He himself instructed that the footnote written by al-Jurjani to *Tajridu al-Akaid* by Nasiruddin at-Tusi and the annotation written by him to *al-Mawaqif* by Adududdin al-Iji be included in the madrasa curricula.² In addition, the annotation written by at-Taftazani to *Akidah* by Abu Hafs an-Nasafi, the footnote written by Shamsaddin al-Hayali to this annotation, *Tawaliu al-Anwar* by Qadi al-Bayzawi and the contra annotation written by Shamsuddin al-Isfahani are among the works read and taught in Sahn al-Saman madrasas.³ All of these works, except the footnote of al-Hayali, were written by Ash'ari scholars generating statements suiting ar-Razi's views.

Mehmed is the primary actor of this ideological transformation. However, he did not want this process to be an articulation activity solely. Therefore, he never hid his desire of witnessing the development of well-known scholars, such as at-Taftazani and al-Jurjani, from his public. This desire was fulfilled by Molla Yagan and his students. Hizir Begh, the most remarkable student and son-in-law of Molla Yagan, was one of the figures greatly cared by Mehmet. He is known for *al-Qasida al-Nuniyya* written for Maturidi doctrines. He was the first qadi of Istanbul assigned by Mehmed. Hizir Begh raised many scholars, and almost all of them were Sahn professors. Hayali, Hojazadah, Kastalli, Hatibzadah, Sinan Pasha, Alaaddin al-Arabi, Molla Hayraddin, Molla Ayas and Molla Ayas are among the scholars directly taught by Hizir Begh. Afdalzadah, Ibn Kamalpashazadah, Taşköprülüzade and Abussuud Efendi follow these students. Considering the fact that the number of these people and their associates is higher than a thousand is interesting as the philosophical approach showed its impact following the era of Mehmed.⁴

Ottomans included the kalam works written by Ash'ari people in their own madrasas despite their Maturidi-Hanafi identities, which directed people to directly relate the Ottoman madrasa tradition to Ash'arism. However, what people tried to teach in Ottoman madrasas was philosophical kalam rather than Ash'arism. These texts cannot be directly and holistically reduced to the level of Ash'arism. On the contrary, they are the frame texts pushing the limits of Ash'arism. The most significant reason why these works were deemed important in the Ottoman Empire is that they are the most authentic examples of philosophical kalam activity despite their Ash'ari quality rather than being written on Ash'ari kalam. It should be noted that Ottoman traditions in Islamic studies were nor shaped through these works

---

² Katib Chalabi, *Mfzān al-hakk fiihkhtiyar al- ahakk*, Trans. O. Ş. Gökyay, İstanbul 1980, p. 20-21.

³ M. Sait Yazıcıoğlu, "XV. XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kalam Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV(1980), p. 274.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Ankara 1984, p. 76; Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara 2003, p. 335.

and that people made efforts to emphasize Maturidi's name in certain cases. The example of footnote and annotation tradition offers concrete evidences. This tradition is the ideological (and sometimes too humble) memory of the Ottomans which contains the kalam-related, philosophical and sectarian content. The intellectual reflex shown by the Ottomans to the frame texts is hidden in this footnote and annotation tradition.⁵ This tradition indicates that certain points mentioned in favor of Ash'arism are opposed in frame texts.⁶

The fact that the philosophical kalam works written by Ash'ari scholars were taught in Ottoman madrasas should not be regarded as the dominance of Ash'ari ideology over Ottoman Islamic science traditions. The main problem here is that the efforts of Ottoman scholars to face with philosophical kalam scholars were disrupted when they were about to yield results. If certain incidents of the era of Selim the Grim had not occurred and this process had been maintained for another century, we could have been discussing the Ottoman Islamic science activities from the perspective of different dynamics.

Mukaddima al-Arbaa discussions⁷ are significant for observing the commitment of Ottomans to Maturidism. Four introductions which were conveyed from Fahrudin ar-Razi but formulated by Ubaydullah Sadrushari as a criticism to Ash'ari followers, particularly ar-Razi, are nothing but the discussions of human actions as benevolent and malevolent. Ash'ari's approaches relating benevolence and malevolence to commentators' declarations and indicating that benevolence and malevolence cannot be present as long as such a declaration is absent were among the most important ideological disagreements with Maturidis. However, this issue was formulated more systematically with ar-Razi. Moreover, this issue did not only consist of benevolence-malevolence discussion. It was also associated to the basic kalam problems such as the quality and requirements of offers, marifatallah-related discussions, and divine and human actions. Sadrusharia's discussions with Ash'ari followers through ar-Razi and at-Taftazani's answers to support Ash'arism and to criticize Maturidism made the disagreement points deeper and more extensive. Regarding the era of Mehmed the Conqueror, this discussion was revived upon the order of the sultan. Katib Çelebi says Sultan Mehmed made certain scholars gather before him and discuss these issues based on what Sadrushari and at-Taftazani wrote.⁸ Mehmed ordered them to write booklets and then bring these for the discussions before his presence. Scholars invited by the sultan to discuss these issues included Molla Alaaddin al-Arabi, Molla Hatibzadah,

---

⁵ M. Sait Özervanlı, "Osmanlı Kelam Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler- Problemler-Teklifler Sempozyumu*, İstanbul 2007, p. 205.

⁶ The indications of this example can be seen in the footnotes written to *Sharhu al-Akaid* by at-Taftazani. For a brief assessment on this issue, see: Mehmet Kalaycı, "Bir Hakkın Teslimi: Ebu Azbe'nin *er-Ravzatü'l-Behiyye*'sine Yansıyan İntihal Olgusu, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 29 (2013), p. 17-18.

⁷ For a thorough study on this issue, see: Cüneyd Asım Köksal, "İslam Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlakiliği Meselesi -Mukaddimat-ı Erbaa'ya Giriş-, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 28 (2012), p. 1-44.

⁸ Katib Çelebi, *Kashfu az-Zunun*, prep. by: Ş. Yaltkaya-K. R. Bilge, İstanbul 1971, I/ 498-99.

Molla Lutfi and Molla Kastalli. The gathering before the sultan would become one of the most important sources feeding the dispute literature that became systematic later, and it is the particular reason for a separate literature based on *irada al-juzziyah*.

Philosophical *kalam* directed the Ottoman madrasa traditions for almost a century. However, two important political incidents disrupted this process since the early 16th century. The first is related to the fight against Safawids. Their dominance over Khorasan region cut Ottomans' connection with the Eastern world. The philosophical *kalam* tradition established in this region was seriously harmed after the region was controlled by Safawids and reshaped through Shiite. Following the second half of the 16th century, philosophical *kalam* started to lose its impact over the Sunni geography and be controlled by the Safawid Shiite.

The second is related to the termination of Mamluk's political presence and inclusion of Damascus to Ottoman borders. Mamluks were the first state resisting to Mongols and defeating them. After Mongols invaded Baghdad, many Abbasid people took refuge in Mamluk state. Egypt became the sole Islamic country for Muslims in both east and west. Meanwhile, Mamluks became the protector of Abbasid Caliph and therefore, Sunnism. The Ottomans put an end to the political existence of the Mamlûks and at the same time they become heirs to their political and cultural heritage. The philosophical *kalam* was established in the region in a limited manner and philosophical identities were generally revealed through the doctrine form.

Egypt and Damascus controlled by Mamluks were dominantly controlled by traditional hadith-based approaches. The most important policy of the formations controlling the area in the period following Fatimids was to permanently remove the traces of Shiite and properly establish Sunnism in the area. Therefore, the sectarian commitments in this region were generally promoted through Sunnism. The transformation of the political fight against Safawids into a competition with Shiite caused a shrinkage in the Ottoman ideology. The reflex to define the self through others made the belief-related *kalam* and philosophical discussions meaningless and made Ottoman Sunnism based on doctrines and policies. Ottomans' paradigm to generate ideologies started to lose its functions in such an environment, and Shiite and all Shiite variants were attacked under the upper heading of Rafism based on a refutation-related logic.⁹ The reaction towards Shiite through Fatimids became obvious considering the opposition to Safawids just like how the same reaction caused the emergence of a Sunnism emphasis containing doctrine and policy-related content. Sunnism was reshaped in more strict and precise patterns through Shiite.

---

⁹ For a broader information about the texts and content analyses in this regard, see: Elke Eberhard, *Osmanische Polemik Gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert nach Arabischen Handschriften*, Freiburg 1970.

Combination with Egypt and Damascus lands caused Sunnism-based political efforts¹⁰, which became concrete through the opposition to Fatimids, to be transferred to the Ottoman Empire. The traditionalist discourse in the area could penetrate into the ideology of the Ottomans, which yielded certain significant results for both Ash'arism and Maturidism. Abu Abdillah as-Sanusi, Jalaluddin as-Suyuti, and al-Lakani family (the father and son) are the important representatives of Ash'arism. The concept of Ash'arism mentioned in the discourses of these scholars reflects a school with no relation to philosophy but having an association to classical kalam ideology. A similar case is also valid for Maturidism. Hadith-based Hanafism ideology, which was largely based on the doctrine of Abu Jafar at-Tahawi, was established in the Ottoman Empire. Discourses of figures such as Ibrahim al-Halabi, Birgiwi, Chiwizadah, Hasan Kafi Akhisari, Ahmad al-Rumi Akhisari, Hakim Ishaq ar-Rumi and 'Aliyyu al-Kari are like an extension of this ideology. These figures had Maturidi ideas in accepting the doctrines, but their discourses do not include a dept or extensiveness in regard to kalam discipline. Moreover, they strictly opposed to philosophy and philosophical kalam. This approach caused the emergence of Qadizadah movement on the social grounds.

The Qadizadah movement is often regarded as a reflection of ideological shrinkage and discredited even in the early stages. This is partly right but there are certain interesting points in regard to the fight against Halwatis. The discussion regarding the father and mother of the Prophet (abawayn al-Rasul), which is one of the controversial topics between two sides, is important.¹¹ Qadizadahs state that Prophet's parents died with sacrilege while Halwatis claim that they died with faith. As noted by Katib Çelebi, this issue is the continuation of the ancient discussion between Ash'ari and Maturidis about whether marifatallah is necessary based on rational ideology or transferring activities.¹² Considering the rational necessity, Qadizadahs state that Prophet's parents were responsible for the offers also before the arrival of booklets and that they died with sacrilege as they did not fulfill their responsibility. However, Halwatis consider the necessity in transferring and claim that the parents could not be held responsible for offers before the arrival of booklets. The arguments and sources used by both sides indicate Ash'arism and Maturidism once again.¹³ In addition, *al-Fiqhu al-Akbar* by Abu Hanifa is a work that is at the center of the afore-noted discussions and was severely and bilaterally

---

¹⁰ The political efforts based on Sunnism are not specific to a single state. On the contrary, they are maintained in the directions changed by Zangis, Ayyubis and Mamluks. For more details about this issue, see: Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, p. 167-186.

¹¹ For a broad assessment in this regard, see: Kadir Gömbeyaz, "Vani Mehmed Efendi'nin Hz. İbrahim'in Babası ve Ebeveyn-i Resul Hakkındaki Görüşleri", *Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu, 07-08 Kasım 2009, Kestel-Bursa -Bildiriler-*, ed. M. Yalar-C. Kiraz, 2011, p. 206-210.

¹² Katib Çelebi, *Mizanu al-Hakk fi İhtiyari al-Ahakk* p. 54-55.

¹³ For more details about the sources used by both sides, see: Necati Öztürk, *Islamic Orthodoxy Among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadı-Zade Movement*, Phd. Dissertation, Edinburgh University, Edinburgh 1981, p. 384-388

manipulated or blemished in the copying activities conducted in the relevant period.

Another interesting point in the relationships between both sides is the Shiite aspect. Ottomans' emphasis on an anti-Shiite discourse in the fight against Safawids caused social reactions toward all sorts of connotations regarding Shiite. "The issue of cursing Yazid", one of the controversial points between Halwatis and Qadizadahs, is a reflection in this regard. Even certain leaders of Halwatis had assessments indicating that their addressee blamed them for being a Rafizi follower. For instance, Abd al-Ahad an-Nuri, the leader of Halwatis after Abd al-Majid as-Siwasi indicated that they were directed relevant accusations from their opponents, and he made an effort to answer these criticisms by reflecting the financial support of Abu Hanifa to the protest of Zayd ibn Ali instead of directly opposing to these criticisms.¹⁴

The sequence of approval for Halwatism ended in Ali (r.a), which is also the case for all Sufism movements generated by Ash'ari's followers, and an impactful stress on "twelve imams" was witnessed in the sect. There is the third and a secret party of the fight between Qadizadahs and Halwatis, which is Naqshibandis. Naqshibandism first affected Ottomans when Timur captured Anatolia but had limited reputation among the people. In addition, it should be noted that the first wave of Naqshibandism has a Akhrariyya-related aspect that was supported by Qubrawi heritage and donated with the unity of existence elements. The political competition Ottomans had with Timurids and their successors before the fights with Safawids restricted the representation of Naqshibandis who had activities within the borders of Timurid state in the Ottoman Empire. However, the highest amount of resistance shown to the efforts to make the area Shiite came from this sect, which changed Ottomans' views toward Naqshibandi people in the political and sectarian fight against Safawid. This new aspect of Naqshibandism is called Mujaddidiyyah and it is the most impactful representative of anti-Shiite discourse.¹⁵ The discourses of Birgiwi, Aliyyu al-Qari and Hasan Kafi Akhisari suited the discourse of Imam ar-Rabbani, the leading figure of Mujaddiyya, which is not a coincidence. Another non-coincident point is that the dispute literature that examined the ideological differences between Ash'arism and Maturidism became well-known in this period. The more interesting point is that some of those who

---

¹⁴ Abd al-Ahad an-Nuri (d. 1061/1651), *Ta'dibu al-Mutamarridin*, Fatih, No: 5293, v. 305b-306b.

¹⁵ The foundation was laid by Imam Rabbani himself, the founder of Mujaddidiyyah. His work entitled *Ta'yid al-Ahli as-Sunna* was written as a criticism toward Shiite, and it maintained its importance in the upcoming period. See: Hamid Algar, "Imam al-Rabbani", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXII/198.

emphasized Maturidism were associated to Naqshbandism, and particularly, Qadizadah movement.¹⁶

The dispute literature examining the ideological differences between Ash'aris and Maturidis¹⁷ was first reflected in a separate text in *Nuniyye Kasidesi* by Tajuddin

¹⁶ For a brief and general assessment on this issue, see: Mehmet Kalaycı, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/21 (2012), p. 111-112.

¹⁷ The following texts were respectively written to classify the disputes between two sects in this regard:

- Najmuddin İbrahim ibn 'Ali at-Tarsusi (d.758/1356): This ode by him entitled *Urjuza fi Ma'rifati ma bayna al-Asha'ira wa al-Hanafiyya* was published by İsmail Şık in an article. In this article where Tarsusi's personal information was provided and the content of his text was analyzed, *Urjuza's* Arabic text was presented in depth and translated in Turkish based on the text conveyed in a manuscript in Tokat Provincial Public Library collection and on *Ayanu al-'Asr wa Ayanu an-Nasr* by Safadi. See: "Necmeddin Tarsusi'nin Urcuzesinde Eş'ari-Hanefi Teolojik Farklılaşmaları", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* (2017), v. 6: 1, p. 327-342.

- Abu Nasr Tajuddin 'Abd al-Wahhab ibn 'Ali as-Subki (d. 771/1370): Nuniyya is actually reflected in *Tabakat* by Subki and in the section where the life story of Abu al-Hasan al-Ash'ari is provided. See: *at-Tabakatu ash-Shafi'iyyati al-Qubra*, ed. A. M. al-Hulv-M. M. at-Tanahi, Cairo 1964, v. III, p. 383-389; The ode was separately published by Badeen. See: "Nuniyyetu's-Subki," E. Badeen (ed.), in *Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit*, Würzburg 2008, p. 5-18; For more details about the scope in which Nuniyya was generated, content analysis and the impact on the following scholars, see: Mehmet Kalaycı, "Eşarilik ve Maturidiliği Uzlaşırma Girişimleri: Tacüddin es-Sübki ve Nuniyye Kasidesi", *Dini Araştırmalar* (2012), volume: XIV, issue: 40, p. 112-131

- Nuru ash-Shirazi Muhammad ibn Abi at-Tayyib (d. probably the second half of the eighth/fourteenth century): The work has two manuscripts. *Sharhu al-Kasidati an-Nuniyya li as-Subki*, Süleymaniye Library-Hamidiye, no. 765, 46 v.; *Sharhu al-Kasida fi al-Hilaf bayna al-Ash'ariyya wa al-Maturidiyya*, Çorum Hasan Paşa Provincial Public Library, no. 1030-2, 56 v.; This work by Nuru ash-Shirazi was used almost in its original form by Abu Azba, a late period scholar, without mentioning names and by removing unnecessary parts. For a comparison and analysis on this issue, see: Mehmet Kalaycı, "Bir Hakkın Teslimi: Ebu Azbe'nin er-Ravzatü'l-Behiyye'sine Yansıyan İntihal Olgusu", *İslam Araştırmaları Dergisi* (2013), issue: 29, p. 1-34.

- Ahmad Shamsaddin Kamalpashazadah (d. 940/1534): The first booklets of Kamalpashazadah and the booklet published in 1304/1886 for the first time have different publications in the following periods. For details, see: "Risalatü al-Ihtilaf bayna al-Ash'ari wa al-Maturidi," in *Rasa'il al-Ibn Kamal*, Istanbul 1304 [1886], p. 57-60; "Risaletü al-Ihtilaf bayna al-Asha'ira wa al-Maturidiyya," in *Rasa'il al-Ibn Kamal*, Istanbul 1316 [1898], p. 231-233; "Risaletü al-Ihtilaf bayna al-Asha'ira wa al-Maturidiyya," ed. Sayyid Bahçivan, in *Hamsu Rasa'il fi al-Firaq wa al-Mazahib*, Cairo 1425/2005, p. 67-78; "Risalatü al-Ihtilaf bayna al-Asha'ira wa al-Maturidiyya fi Isnatay 'Ashrati Mas'ala," ed. Edward Badeen, in *Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit*, Würzburg 2008, p. 20-23; *Masailu al-Ihtilaf bayna al-Asha'ira wa al-Maturidiyya*, ed. Sa'id Abdallatif Fawda, Amman 1430/2009; Most of the small-sized anonymous manuscripts in Turkish libraries belong to Kamalpashazadah. A booklet associated to As-Sayyid ash-Sharif al-Jurjani actually belong to Kamalpashazadah. See: *Risala fi al-Masa'ili al-Muhakkaka Bayna al-Maturidi wa al-Ash'ari*, Suleimaniyah-Yazma Bağışlar, no. 4164-7, v. 23b-24a; For more details about the possible sources of the booklet and its scope, see: Mehmet Kalaycı, "Kemalpaşazade'nin Eş'arilik-Maturidilik İhtilafı Konusundaki Risalesi Üzerine, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2012), c. LIII: 2, p. 211-218.

- Nawi Efendi Yahya ibn Pir al-Malkarawi (d.1007/1598): The booklet has different manuscripts in the Turkish libraries: Suleimaniyah-Partaw Pasha, no. 607, v. 51a-b; Nuruosmaniyyah, no. 4909, v. 24-25; Millat-Ali Amiri Arabi, no. 4313, v. 171a-b; Amasya Provincial Public Library, no: 882, v. 7b-9a; Amasya Provincial Public Library, no. 918, v. 150a-151a; Kastamonu Provincial Public Library, no. 529/3, v. 81a-83a; National Library, no. 4915/5, v. 10a-11a; The booklet was published by Edward Badeen based on the manuscript at number 1882 in Leiden University. See: "Risale fi al-Fark bayna Mazhabi al-Asha'ira wa

al-Maturidiyyah”, *Sunnitische Theologie in Osmanischer Zeit*, ed. E. Badeen, Würzburg 2008, p. 25-29; We wrote an analysis regarding the quality and source of this booklet purpose of this booklet, and it will be published in volume 56: 1 of Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.

- Bayazizadah Ahmad Efendi (d. 1098/1687): Bayazizadah stated that two sects had disagreements on 50 issues but he reflected 36 in the list he provided in this regard. See: *İsharatu al-Maram min Tbarati al-İman*, ed. Y. Abd ar-Razzak, Cairo 1949, p. 53-56.

- Anonymous Dispute Text (probably the first quarter of the 18th century or earlier): This booklet with no certain authors has two copies: *Risala fi Masa’il al-Hilafiyah Baynal-Maturidiyyah wa al-Ash’ariyyah*, Konya İl Halk, no. 4708-2, v. 18a; *Maturidi ile Eş’ari Arasındaki İhtilaflar*, Konya İl Halk, no. 1076-48, v. 157a-b; Considering the fact that it is one of the sources for 73-item classification of Abu Sa’id al-Hadimi, it is fair to state that the booklet dates back to the 18th century at the earliest. See: Mehmet Kalaycı, “Ebu Sa’id el-Hadimi’nin 73’lü İhtilaf Tasnifi ve Kaynakları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2013), volume: LIV, issue: 2, p. 215-221; We wrote a paper about the text and analysis of the booklet. It will be published later.

- Sheikhzadah ‘Abd ar-Rahim ibn ‘Ali al-Amasi (d. 1133/1721): This work by Sheikhzadah who reflects the issue of 40 disputes is an important example of dispute literature. See: *Nazmu al-Fara’id wa Jam’u al-Fawa’id*, Egypt 1317.

- Mastjizadah, ‘Abdallah ibn ‘Uthman (d. 1150/1737): The work was used as a doctoral thesis by Ülker Öktem but it was not published. See: *Mastjizadah’s “al-Hilafiyat bayna al-Hukama ma’a al-Mutakallimin va al-Hilafiyat bayna al-Mu’tazila ma’a al-Asha’ira wa al-Hilafiyat bayna al-Asha’ira ma’a al-Maturidiyya”*, Unpublished Doctoral Thesis, Ankara University Institute of Social Sciences, Ankara 1993; Publication by Seyyid Bahçivan. See: *al-Masalik fi al-Hilafiyat Bayna al-Mutakallimin wa al-Hukamah*, ed. S. Bahçivan, İstanbul 2007; Bahçivan also wrote an article regarding the problems in the analysis by Öktem. See: “Yazma Eserlerin Tahkikinde Metodolojik Problemler (The Case of Mastjizadah’s ‘al-Hilafiyat bayna al-Hukama ma’a al-Mutakallimin va al-Hilafiyat bayna al-Mu’tazila ma’a al-Asha’ira wa al-Hilafiyat bayna al-Asha’ira ma’a al-Maturidiyya)”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2006), issue: 21, p. 61-90.

- Muhammad ibn Wali al-Kirshahri al-Izmiri (d.1165/1752): This work, the most extensive one among the dispute texts, has three copies: *Sharhu al-Hilafiyat bayna al-Ash’ari wa al-Maturidi*, Suleimaniyah-Shahid Ali Pasha, no. 1650, 146 v.; *Masa’ilu al-Hilafiyat fi ma bayna al-Ash’ariyya wa al-Maturidiyya*, Köprülü Library-Mehmed Asim Bey, no. 254, 190 v.; *Sharhu Masa’il al-Hilafiyat*, Burdur Provincial Public Library, no. 1315.

- Sheikh al-Islam Abu Ishaqzadah Mehmed As’ad Efendi (d.1166/1753): This booklet by Sheikh al-Islam Asad Efendi who reflected 40 problems in total is a summary of Sheikhzadah’s text. See: *Risala fi İhtilafati al-Maturidi wa al-Ash’ari*, İstanbul 1287 (Suleimaniyah-Haji Mahmood Efendi, no. 1686; Tahir Agha Tekke, no. 310, p. 279-287); The dispute text in the catalogues in regard to Sayyidzadah Asad Efendi actually belong to Sheik al-Islam Asad Efendi. See: *Risala fi Bayani al-İhtilaf bayna al-Ash’ari wa al-Maturidi fi al-İtikad*, Kastamonu Provincial Public Library, no. 3906, 6 v.; For a broad assessment regarding Asad Efendi’s text in Ottoman Turkish and its relationship with other texts, see: Kalaycı, “Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi”, p. 99-134; For more details about As’ad Efendi’s paper, see also: Murat Memiş, “Eşari-Maturidi İhtilafına Dair İki Risale”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2012), v. I: 35, p. 75-103.

- Dawud Efendi ibn Muhammad al-Qarsi (d. 1199/1756): The booklet of Dawud al-Qarsi is not a text specifically assigned for this issue; he reflected the disputes between two sects in the work entitled *Malumah*. See: *Ma’lumat*, Suleimaniyah-Denizli, no. 88-1, v. 4b-5b.

- Abu ‘Azba Hasan ibn ‘Abd al-Muhsin (d. 1172/1759): His work entitled *ar-Rawzatu al-Bahiyya* was published for a couple of times. See: *ar-Rawzatu al-Bahiyya fima bayna al-Asha’ira wa al-Maturidiyya*, Haydarabad, 1322/1904; ed. ‘Abd ar-Rahman ‘Umayra, Beirut, 1409/1989; ed. E. Badeen, in *Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit*, Würzburg 2008, p. 133-209; This work, one of the literary works which come to mind first when the ideological difference between Ash’arism and Maturidism is mentioned, is not authentic. Instead, it is the brief copy of the annotation written by Nuru ash-Shirazi, student of Tajuddin as-Subki, to the ode entitled *an-Nuniyya*. For a broader assessment in this regard and comparison of the content between two texts, see: Kalaycı, “Bir Hakkın Teslimi: Ebu Azbe’nin er-Ravzatü’l-Behiyye’sine Yansıyan İhtilaf Olgusu”, p. 1-34.

as-Subki, and an extensive annotation was written to this by Nuru ash-Shirazi, his student. This first text reflected thirteen disputes in total: six were related to wording while seven were essential. Parties were determined as Ash'arism and Hanafism in this first dispute text and annotation, and a reconciliatory style was adopted.¹⁸ This attitude was maintained in the Ottoman Empire in the early periods. It is noted in the booklet written by Kamalpashazadah that disputed were experienced on ten issues without making wording or essential differentiation. The issues in this booklet are different than what as-Subki detected, and they are largely compiled from the works of As-Sabuni. The concepts of *al-Maturidi* and *al-Maturidiyya* gained legitimacy with Kamalpashazadah within the scope of relevant literature.¹⁹

-
- Abu Sa'id Muhammad ibn Mustafa al-Hadimi (d.1176/1762): This classification by him is included in the annotation entitled *Barika al Mahmudiyya* written on *Tarikat al-Muhammadiyya*. See: *Barika al-Mahmudiyya fi sharhi Tarikat al-Muhammadiyya*, Istanbul 1317, v. I, p. 314-316; This classification was also copied as a separate booklet. See: *Sharhu İhtilafi Bayna al-Maturidiyya wa al-Ash'ariyya*, Adana Provincial Public Library, no. 1075, p. 61a-78a; Hadimi's classification was translated into Turkish by Mutarjim Ahmad Asim (d.1235/1819) without making any changes to the annotation written by Sirajuddin al-Ushi's ode entitled *Amali*. See: *Marahu al-Ma'ali fi Sharhi al-Amali*, Darsaadah 1304, p. 15-18; For more details about the texts used as a source to Hadimi's classification, see: Kalaycı, "Ebu Sa'id el-Hadimi'nin 73'lü İhtilaf Tasnifi ve Kaynakları", p. 215-221.
  - Sayyid Murtaza Muhammad ibn Muhammad az-Zabidi (d. 1205/1790): Murtaza az-Zabidi analyzes the relationship between Ash'arism and Maturidism and provides the disputes between them under certain titles in the introduction of the section related to the annotation written toward *Ihya* by Ghazali. He refers to certain figures such as Tahawi, Subki family (father and son), Molla Aliyyu al-Qari, Sheikhzadah and Bayazizadah in this regard. According to him, the scholar who thoroughly reviews the dispute between Ash'arism and Maturidism is Sheikhzadah but he kept his statements longer than enough. Zabidi prefers the ideology of Subki and Bayazizadah and conveys the information they in regard to the disputes between both groups as is. See: *Kitabu Ithafi as-Sadati al-Muttaqin bi Sharhi Asrari Ihya al-Ulumi ad-Din*, y.y. t.y, v. II, p. 12-13.
  - Kara Halil Pasha of Çorlu (d. probably around the last quarter of the 18th century or later): Halil Pasha cited and analyzed the dispute-related texts of Dawud al-Qarsi and Kamalpashazadah. See: *al-Masa'ilu al-Muhtalifa bayna al-Ash'ariyya wa al-Maturidiyya*, Hafid Efendi, no. 150, 20 v.
  - Mehmed Amin 'Izzi (d. Probably the first half of the nineteenth century): This booklet by Izzi is like a translation of the dispute text written by Asad Efendi in Ottoman Turkish into Arabic. The booklet has two manuscripts. *Arba'una Masa'il*, Dokuz Eylül University Faculty of Theology Library, no. 3988; *al-Masa'ilu al-Muhtalifa bayna al-Maturidi wa al-Ash'ari*, Manisa Provincial Public Library-Akhisar Zeinelzadah, no. 5765, v. 1a-4b; The booklet has two verified publications: *Eşariye ve Maturidiye Arasındaki Görüş Farklılıkları (Arba'una Masail)*, With the Addition of Research and Notes, Translated by: A. Bülent Baloğlu, y.y. t. y; Memiş, "Eşari-Matüridi İhtilafına Dair İki Risale", v. I: 35, p. 75-103; For more details about the relationship and comparison with the text by Asad Efendi, see: Kalaycı, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", v. XI: 21, p. 99-134.
  - İzmirli İsmail Hakkı (d. 1946): İzmirli included the disputes between two sects in *Yeni İlm-i Kelam* and ordered fifteen controversial points. See: *Yeni İlm-i Kelam*, prep. Sabri Hizmetli, Ankara 1981, p. 71-73.

¹⁸ For more details about the background and effects of the ode, see: Kalaycı, "Eşarilik ve Maturidiliği Uzlaştırma Girişimleri: Tacüddin es-Sübki ve Nuniyye Kasidesi", p. 112-131.

¹⁹ For more details about the analysis and sources of the booklet, see: Kalaycı, "Kemalpaşazade'nin Eş'arilik-Maturidilik İhtilafı Konusundaki Risalesi Üzerine", p. 211-218.

The main share in emphasizing Maturidism and reducing the number of disputes belongs to Bayazizadah who indicated that the disputes between both sects could not be disregarded, that they were important, and that they had disputes on 50 topics. However, the main important aspect in this regard is hidden in the emphasis on Maturidism and the efforts to make the position of this school equal to that of Ash'arism. Bayazizadah claims that the sect that reached salvation is not only one and that more than one society can achieve salvation as long as they strictly follow the definite principles of the Quran and Sunnah in the issue of Islamic doctrines. Ahl al-Sunnah is an inclusive term in his approach, and Maturidism is equal to Maturidism under this concept.

Bayazizadah bases Maturidism on the center while presenting the disputes between both societies. He states that certain controversial issues essentially belong to Maturidis and that Ash'aris are the opponent if there is an opposition in this case. The presentation of disputes by him shows that Maturidis' ideas have a consistency. However, this is not the case for Ash'aris. Bayazizadah does not hesitate to hint the ideological differences experienced in this sect while reflecting the ideas of Ash'aris. Moreover, according to him, certain Ash'ari scholars agree with Maturidis in certain points.²⁰ Another interesting point is that he refers to scholars who lived before al-Ashari, such as Kharis al-Mukhasibi, Ibn Qullab, al-Qrabisi and al-Qalanisi, or Imam Shafii, Imam Maliq and Ahmad ibn Hanbal.²¹ These people are the actors of a process where Ash'arism was not present on a conceptual level yet.

This attitude of Bayazizadah can be regarded as an indirect reaction to Ash'ari's desires of initiating Ahl al-Sunnah with Abu al-Hasan al-Ash'ari. He states in the introduction of this work that Abu Mansur al-Maturidi is the person who explained the sect of Abu Hanifa and his acquaintances way before than al-Ash'ari and that Ibn Qullab and al-Qalanisi are the people who lived before al-Ash'ari and who have personal works, opinions and supporters. Accordingly, how is it possible to claim that Ash'ari was the first representative of Ahl al-Sunnah?²² This period starting with Bayazizadah indicates that people made efforts to reflect Maturidism as a kalam movement that is no lower than Ash'arism in degree.

Three different dispute texts were written by Sheikhzadah, Mastjizadah and Kirshahri in the period after Bayazizadah. Sheikhzadah's work is the most remarkable one among these in regard to reviewing the problems, influencing the sources and possessing systematic integrity. This work which referred to many works of both traditions and cited more than 90 works for approximately 340 times can be regarded as a narrative of the dispute between Ash'arism and Maturidism.

---

²⁰ Bayazizadah, *Isharatu al-Maram*, p. 54.

²¹ Bayazizadah, *Isharatu al-Maram*, p. 53-54, 56.

²² Bayazizadah, *Isharatu al-Maram*, p. 23-24.

Stating that there are disputes on 40 topics between both groups, Sheikhzadah promises to reflect these topics objectively in the introduction of his work.²³

This "objectivity" emphasis of Sheikhzadah should be stressed. This emphasis is also repeated in other dispute texts by Mastjizadah and Kirshahri. This emphasis can be regarded as an indirect criticism to the incident that kalam works taught in the Ottoman Empire do not include Maturidi approaches. This is also mentioned by Mastjizadah and the fact that Maturidi ideology is rarely mentioned in Ash'ari scholars' works such as *Abkaru al-Afkar*, *al-Arba'un*, *Nihayatu al-Uqul*, *al-Mawaqif* and *al-Makasid* has been made an issue of criticism.²⁴ Kirshahri states that the contents of many works related to kalam are nothing but the ideas of al-Ash'ari, and that he wrote his work to support the ideas of al-Maturidi.²⁵ Accordingly, objectivity means including Maturidism ideology thoroughly for these figures.

The dispute literary initiated by Bayazizadah and made systemic by Sheikhzadah underwent a new developmental stage with Mastjizadah and Kirshahri. Disputes were then discussed in a broader scope by employing different ideological actors such as huqama, philosophers and Mu'tazilah along with Ash'arism and Maturidism representatives. The developmental direction of this literature where a collective aspect of the disputes is to be reflected aims to indicate that Maturidism does not depend on Ash'arism and that it contains integrity and consistency as much as or maybe more than Ash'arism. It should be noted that Ash'ari people gave no reaction to this attempt, and that no text was written by Ash'ari school to present a total compilation of the disputes.

The stress on Maturidism is not only limited to these works. The texts on "irada al-juzziyyah" , the continuation of *Muqaddima al-Arbaa* discussions and reflection of the latest stage regarding the dispute literature, provide concrete data in this regard. The issue is bilaterally examined and cared in this regard, and it is discussed by both Ash'ari and Maturidi people. A close look over the content of approximately 40 works on this topic indicates that Maturidism is highlighted and that Maturidism is the preferred ideology compared to the Ash'arism's approach called as "jabr al-mutawassit".²⁶ The booklets written by Ash'ari's indicate the correctness of the classical Ash'ari ideology and reflect that a concern of agreement is the focal point.²⁷

---

²³ Sheikhzadah, *Nazmu al-Fara'id*, p. 3.

²⁴ Mastjizadah, *al-Masalik fi al-Hilafiyat*, p. 38.

²⁵ Kirshahri, *Sharhu al-Hilafiyah*, v. 2b.

²⁶ For instance, it is clear that Asirizadah regards the preferable approach of Maturidism followers as a starting point in the introduction of his booklet. See: Asirizadah Abd al-Baqi ibn Mehmed Bursawi, *Risala fi Ihtilaf Bayna al-Ash'ari wa al-Maturidi*, Kastamonu Provincial Public Library, 355-3, v. 37b.

²⁷ Abd al-Gani ibn Ismail an-Nablusi, "Tahkiku al-Intisar fi Ittifaki al-Ash'ari wa al-Maturidi ala Halki al-Ihtiyar", in *Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit*, ed. E. Badeen, Würzburg 2008, p. 81-130 (Arabic Part); Ziya'uddin Khalid al-Baghdadi an-Naqshibandi, *al-'Ikdu al-Jawhari fi al-Farq bayna Quدراتayi al-*

It is possible to see the concrete traces of the attempts to make Maturidism a sect equal to Ash'arism in the discussions of firqa al-najiyah (the sect to reach salvation). These annotations written to *Sharhu al-Jalal* by Jalaluddin ad-Dawwani are interesting in this regard. Al-Iji stated in his doctrine that the sect that achieved salvation is Ash'arism. Ad-Dawani made attempts to reflect why Ash'arism should be the sect which achieved salvation.²⁸

The footnotes written by Maturidi scholars such as Siyalquti, Galanbawi and Maghnisawi to ad-Dawwani's annotation indicate that this approach by him was opposed and that people made efforts to reflect Maturidism under the scope of firqa al-najiyah like Ash'arism. However, the harshest reaction comes from Shihabuddin al-Marjani. He objects to the incident that Maturidism was made the follower of Ash'arism. According to Al-Marjani, a general frame and method is indicated in hadiths, and those who follow God's path will achieve salvation. The Prophet did not directly indicate any sects. Instead, he only pointed out the ways for salvation. Therefore, considering the statement of him "those who follow my and my relatives' paths", it is not possible to indicate a single sect or congregation as the one that achieved salvation. Al-Marjani thus cannot tolerate indicating al-Ash'ari as the founder of Ahl al-Sunnah and considering others as his followers. However, al-Ashari and al-Maturidi are two people who lived in the same period at different cities, and there is no record indicating that they meet or one of them followed the other. Accordingly, after kalam activities became common in Khorasan and Transoxiana, al-Ash'ari's sect started to show itself in the region. However, the followers of al-Ash'ari neglected Hanafism followers who had been doing this activity for a long time, and they indicated al-Ash'ari as their leader in methodological and doctrine-based studies.²⁹ It should be noted that this firqa al-najiyah discussion, which was developed on the footnotes written to ad-Dawwani's annotation, affected other works and that separate booklets that were restricted in this regard emerged on this issue.³⁰

Maturidiyya wa al-Ash'ariyya, Hacı Mahmud Efendi, No: 1459, 13 v.; 'Abd al-Hamid Hamdi ibn Umar Harputi, *as-Samtu al-'Abqari fi Sharhi al-'Ikdi al-Jawhari*, Darsaadah 1305.

²⁸ Jalaluddin Muhammad ibn As'ad ad-Dawwani, *Jalal: Sharhu al-'Aka'idi al-'Adudiyya*, Istanbul 1290, p. 4.

²⁹ Shihabuddin ibn Baha'uddin al-Marjani, *Hashiya 'ala Sharhi al-Jalal li al-'Aka'idi al-'Adudiyyah*, Matbaai Amirah, y. 1317, I/34-36.

³⁰ For more information, see: Osman Aydınlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Ankara 2008.

REFERENCES

- Algar, Hamid, "İmam-ı Rabbani", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXII/198.
- Aydınlı, Osman, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Ankara 2008.
- Bayazizadah, Ahmed Efendi (1098/1687), *Isharatu al-Maram min 'Ibarati al-Imam*, ed. Y. Abd ar-Razzak, Cairo 1949.
- al-Janabi, Abu Muhammad Mustafa ibn Husein, *al-Hafilu al-Vasit wa al-Aylamu az-Zahiru al-Mukhit*, Hamidiya, Nu: 896.
- Cihan, Ahmet Kamil, *Abdulgani Nablusi'nin Hayatı ve Kelami Görüşleri*, Master's Thesis, Erciyes University, Institute of Social Sciences, Kayseri 1988.
- ad-Dawwani, Jalaluddin Muhammad ibn As'ad (908/1502), *Jalal: Sharhu al-'Aka'idi al-'Adudiyya*, Istanbul 1290.
- Eberhard, Elke, *Osmanische Polemik gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert nach arabischen Handschriften*, Freiburg 1970.
- Asirizadah Abd al-Baqi ibn Mehmed Bursawi, *Risala fi İhtilaf Bayna al-Ash'ari wa al-Maturidi*, Kastamonu İl Halk, No: 355-3.
- Gömbeyaz, Kadir, Vani "Mehmed Efendi'nin Hz. İbrahim'in Babası ve Ebeveyn-i Resul Hakkındaki Görüşleri", *Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu, 07-08 Kasım 2009, Kestel-Bursa -Bildiriler-*, ed. M. Yalar-C. Kiraz, 2011, p. 205-232.
- al-Hadimi, Abu Sa'id Muhammad ibn Mustafa, *Barika al-Mahmudiyya fi sharhi Tarikat al-Muhammadiyya*, Istanbul 1317.
- Khalid al-Baghdadi, Ziya'uddin an-Naqshibandi (1242/1827), *al-'Ikdu al-Jawhari fi al-Farq bayna Qudratayi al-Maturidiyya wa al-Ash'ariyya*, Hacı Mahmud Efendi, No: 1459, 13 v.
- al-Harputi, 'Abd al-Hamid Hamdi ibn Umar (1332/1914), *as-Samtu al-'Abqari fi Sharhi al-'Ikdi al-Jawhari*, Dersaadah 1305.
- Kalaycı, Mehmet, "Bir Hakkın Teslimi: Ebu Azbe'nin er-Ravzatü'l-Behiyye'sine Yansıyan İntihal Olgusu", *İslam Araştırmaları Dergisi* (2013), issue: 29, p. 1-34
- -----, "Ebu Sa'id el-Hadimi'nin 73'lü İhtilaf Tasnifi ve Kaynakları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2013), volume: LIV, issue: 2, p. 215-221.
- -----, "Eşarilik ve Maturidiliği Uzlaştırma Girişimleri: Tacüddin es-Sübki ve Nuniyye Kasidesi", *Dini Araştırmalar* (2012), volume: XIV, issue: 40, p. 112-131
- -----, "Kemalpaşazade'nin Eş'arilik-Maturidilik İhtilafı Konusundaki Risalesi Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2012), v. LIII: 2, p. 211-218.
- -----, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2012), v. XI: 21, p. 110-111.
- -----, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, Ankara 2013.

-
- Katip Çelebi, Haji Khalifa Mustafa ibn Abdallah (1067/1657), *Kashfu az-Zunun an Asami al-Qutub wa al-Funun*, ed. Ş. Yaltkaya-K. R. Bilge, Ankara 1971.
  - -----, *Mizan al-Hakk fi Ihtiyari al-Ahakk (En Doğruyu Sevmek İçin Hak Terazisi)*, trans. O. Ş. Gökyay, İstanbul 1980.
  - al-Qirshahri, Muhammad ibn Wali (1102/1690), *Sharhu al-Hilafiyyat bayna al-Ash'ari wa al-Maturidi*, Shahid Ali Pasha, No: 1650.
  - Köksal, Cüneyd Asım, "İslam Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlakiliği Meselesi -Mukaddimat-ı Erbaa'ya Giriş-, *İslam Araştırmaları Dergisi* (2012), issue: 28, p. 1-44.
  - al-Marjani, Shihab ad-Din ibn Baha ad-Din (1306/1889), *'ala Sharhi al-Jalal li al-'Aka'idi al-'Adudiyya*, y. Matbaai Amire, 1317.
  - Mastjizadah, 'Abdallah ibn Osman (1174/1760-61), *al-Masalik fi al-Hilafiyyah Bayna al-Mutakallimin wa al-Huqama*, ed. S. Bahçivan, İstanbul 2007.
  - Mutarjim Ahmad 'Asim, *Marahu al-Ma'ali fi Sharhi al-Amali*, Darsaadah 1304
  - an-Nablusi, Abd al-Gani ibn Ismail (1143/1731), "Tahkiku al-Intisar fi Ittifaqi al-Ash'ari wa al-Maturidi ala Halqi al-Ihtiyar", in *Sunnitische Theologie in Osmanischer Zeit*, ed. E. Badeen, Würzburg 2008, p. 81-130 (Arabic Part)
  - an-Nuri, Abd al-Ahad (d. 1061/1651), *Ta'dibu al-Mutamarridin*, Fatih, No: 5293.
  - Özerverli, M. Sait, "Osmanlı Kelam Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler- Problemler- Teklifler Sempozyumu*, İstanbul 2007, p. 197-213.
  - Öztürk, Necati, *Islamic Orthodoxy Among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadı-Zade Movement*, Phd. Dissertation, Edinburgh University, Edinburgh 1981.
  - as-Subqi, Abu Nasr Tajuddin 'Abd al-Wahhab ibn 'Ali (ö.771/1370: *at-Tabakatu ash-Shafi'iyyati al-Qubra*, ed. A. M. al-Hulv-M. M. at-Tanahi, Cairo 1964, v. III, p. 383-389; "Nuniyyatu as-Subki," E. Badeen (ed.), in *Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit*, Würzburg 2008, p. 5-18.
  - ash-Sheikhzadah, 'Abd ar-Rahim ibn 'Ali al-Amasi (944/1537), *Nazmu al-Fara'id wa Jam'u al-Fawa'id*, Egypt 1317.
  - Şık, İsmail, "Necmeddin Tarsusi'nin Urcuzesinde Eş'ari-Hanefi Teolojik Farklılaşmaları", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* (2017), v. 6: 1, p. 327-342.
  - Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara 2003.
  - Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1984.
  - Yazıcıoğlu, M. Sait, "XV. XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelam Öğretimi Ve Genel Eğitim İçindeki Yeri", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV (1980).
  - az-Zabidi, Sayyid Murtaza Muhammad ibn Muhammad, *Kitabu Ithafi as-Sadati al-Muttaqin bi Sharhi Asrari Ihya al-'Ulumi ad-Din*, y.y. t.y.

العلاقة بين الأشعرية والماتريدية في الدولة العثمانية

نظرة عامة*

د. محمد قليجي

جامعة أنقرة - كلية الإلهيات؛ قسم تاريخ المذاهب الإسلامية: mehkala@hotmail.com

الخلاصة:

بدأت تفاعلات الفكرة الأولى بين الأشاعرة والماتريدية في القرن الخامس والحادي عشر، وتبعتها دورة متجددة مختلفة المستوى في زمن لاحق، في حين أنه في البداية كان النضال بين مدرستين متوازنتين أيديولوجياً في علم الكلام، فالتوسع الفكري عند الأشاعرة فيما يتعلق بالفلسفة قد حرّر الخطاب الذي أصرّ عليه الماتريدية. ومن ناحية أخرى لم تستطع الماتريدية إظهار ما يكفي في مواجهة الحكمة الفلسفية التي أصبحت قيمة متزايدة في فترة السلطان الفاتح، لكن مع مرور الزمان وقطع علاقة الأشاعرة بالفلسفة من حين إلى حين جرّ الماتريدية إلى ساحة الكلام تارةً أخرى. عند هذه النقطة بدأت تتجدد العلاقة المتبادلة بين الماتريدية والأشاعرة.

بدأ تمايز الماتريدية في عهد العثمانيين من القرن العاشر والسادس عشر. ولكنّه يمكننا أن نقول: إن تمايزهم بشكل أقوى قد بدأ من القرن الثاني عشر إلى القرن الثامن عشر عندما نظرت إلى النصوص العديدة التي تتعامل مع وجهات النظر المتباينة بين الطائفتين، يظهر أنّ الموضوع أكبر من محاولة أعضاء الطائفتين، إنه يمثل محاولة تقديم الماتريدية على أنّها هوية عثمانية.

وفي هذا المقال، سيتمّ التركيز على تحليل الأفكار الماتريدية، وعناصرها السياسية والأيدولوجية التي لم تكن ظاهرة تجاه الأشاعرة في بدايات الدولة العثمانية، ثمّ التأكيد عليها فيما بعد.

الكلمات المفتاحية: الدولة العثمانية، الأشاعرة، الماتريدية، أدب الصراع، الفرقة الناجية

Osmanlı'da Eşarilik-Maturidilik İlişkinine

Genel Bir Bakış

Özet

Eş'arilerle Maturidiler arasındaki ilk fikri etkileşimler, V./XI. yüzyılda başladı ve sonraki süreçte inişli çıkışlı bir seyir izledi. Başlangıçta fikri açıdan birbirine denk iki kelimelerin mücadelesiyken, Eş'ariliğin felsefe ile ilişkisi neticesinde uğradığı entelektüel genişleme Maturidiliğin kelimada ısrar eden söylemini işlevsizleştirdi. Bu yüzden Fatih döneminde yükselen değer haline gelen felsefi kelimelerin karşısında Maturidilik yeterince boy gösteremedi. Ancak ilerleyen süreçte Eşariliğin felsefe ile

* هذا المقال في الندوة الدولية حول الماتريدية التي نظمتها جامعة خوجة أحمد يسوي الدولية التركية-الجازاخستانية في الفترة من ٤

إلى ٥ مايو ٢٠١٥ في كازاخستان. وبما أن هذا النص قد تم النظر إليها بنشر لمن ساهم في مراحل مختلفة للتدقيق د. مظفر تان،

د. أيوب أوزتورك ود. إحسان تيمور.

وهذه هي الترجمة العربية للدراسة بعنوان "Osmanlı'da Eşarilik-Maturidilik İlişkinine Genel Bir Bakış" التي نشرت في العدد الخامس من مجلة الإلهيات الأكاديمية. (محمد قليجي، العلاقة بين الأشعرية والماتريدية في الدولة العثمانية نظرة عامة، الإلهيات الأكاديمية، ٢٠١٧، العدد: ٥، ص ١١٣-١٢٨). من الواجب أن يستند في الاقتباس إلى المقالة التركية.

bağının peyderpey kopmaya başlaması, onu tekrar kelami zemine çekti. Bu noktada Eşarilik ve Maturidilik yeniden birbirinin muhatabı oldu. Buna paralel olarak da Osmanlılarda X./XVI. yüzyıldan itibaren başlayan, ancak en yüksek ifade biçimine belki de XII/XVIII. yüzyılda ulaşan bir Maturidilik vurgusu gündeme gelmeye başladı. İki mezhep arasındaki itikadi görüş ayrılıklarını konu edinen çok sayıdaki metne bakıldığında, bunun, iki mezhebin mensuplarının karşılıklı olarak birbirlerini anlama çabasından daha fazla bir anlam ifade ettiği ve Maturidiliğin bir Osmanlı kimliği olarak ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Bu yazıda Osmanlı'da ilk başta felsefi Eşarilik karşısında silik kalan, ancak sonraki süreçte öne çıkarılan Maturidilik vurgusu ve bunu besleyen siyasi ve fikri unsurlar tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Eşarilik, Maturidilik, İhtilaf Edebiyatı, Fırka-i Naciye

A General Outlook on the Asharism-Maturidism Relationship in the Ottomans

Abstract

The first intellectual interactions between Asharites and Maturidites started in the V./XI. century and, in the later period, continued in an undulant manner. While initially it was a struggle of two theological schools intellectually equivalent to each other, the intellectual expansion of Asharism as a result of its contact with philosophy made Maturidite discourse, which insisted on theology, nonfunctional. Therefore, Maturidism failed to sufficiently appear against the philosophical theology that became the rising value in the time of Mehmed II the Conqueror. However, the fact that Asharism cut step by step its relationship with philosophy pushed it again to the theological field. In this point, Asharism and Maturidism encountered again. In parallel with this, in the Ottomans a stress on Maturidism which started in the X./XVI. Century and reached a peak in the XII/XVIII. century came to the fore. When a great number of works composed on the theological disagreements between the two schools are considered, it is seen that they go beyond the attempts made by the members of two schools to understand each other and that Maturidism was brought to the fore as an Ottoman identity. In this paper, the emphasis of Maturidism, which was initially insignificant, but in later process was brought into the fore, and the political and intellectual factors that supported it will be analyzed.

Keywords: Ottoman, Asharism, Maturidism, Ikhtilâf Texts, al-Firqa al-Najiya

مدخل:

كان التقليد العلمي في فترة التأسيس للدولة العثمانية انتقائياً، فأفكار ابن عربي الخاصة بوحدة الوجود التي تجمع بين الصوفية والفلسفة، قد ميّزت هذه الفترة، ثم يبدأ التوجه من التصوف الفلسفي إلى علم الكلام الفلسفي مع «الملا فناري» وذلك في منتصف الفترة الانتقالية؛ وهو من أتباع كل من ابن عربي وسعد الدين التفتازاني. وهو الاسم الأبرز في انتشار أعمال التفتازاني في الأناضول، وتجدر الإشارة إلى أن الدولة العثمانية قد

أعطت الطلاب يوم عطلةٍ إضافيٍّ لإعادة إنتاج نسخةٍ من هذه الأعمال^(١). بالإضافة إلى «الملا فناري»، فإن أعمال وخطابات التفتازاني والسيد الشريف الجرجاني، أصبحت واسعة الانتشار بواسطة العلماء مثل برهان الدين الحيدري، وعلاء الدين الرومي، وفخر الدين الأعجمي. ما أدّى إلى التدهور التدريجي لآثار اتجاه وحدة الوجود في التقاليد المدرسية، بينما يزداد نشاط الكلام المرن القائم على الفخر الرازي، ثم يتحوّل الكلام الفلسفي إلى العقل الرئيس في المدارس التقليدية العثمانية مع السلطان محمد الفاتح، وفي هذه الفترة يبرز تيمور الذي يمثل نموذجًا يحتذى به الفاتح الذي يريد تحويل الدولة العثمانية إلى إمبراطورية؛ ولهذا السبب يريد نقل الحركة العلمية من بلاد ما وراء النهر إلى إسطنبول بعد الفتح، ثم يدعو أصحاب الشهرة في مجالهم مثل «علي قوشجي» و«علي الطوسي» إلى إسطنبول، فتصبح العاصمة الجديدة مركزًا جاذبًا للعلماء بغض النظر عن الطائفة، ثم أظهر اهتمامًا خاصًا بتدريس جميع أنواع العلوم، لا سيّما العلوم العقلية في مدارس صحن سنان التي بناها، كما أراد الفاتح إلحاق الحاشية التي كتبها بنفسه على كتاب تجريد العقائد للجرجاني وناصر الدين الطوسي، وشرحه لكتاب المواقف لعلاء الدين الإيجي إلى مقرّر المدرسة^(٢). بصرف النظر عن هذه الكتب، فإن شرح التفتازاني الذي كتبه لكتاب العقائد لأبي حفص النسفي، والتعليق الذي كتبه شمس الدين الخيالي «طوال الأنوار» للقاضي البيضاوي، وشرح شمس الدين الأصفهاني لهذا الكتاب، هي بعض الكتب التي كانت تدرّس في الكلام في مدرسة صحن سنان^(٣). وقد كُتبت جميع هذه الأعمال، باستثناء حاشية الخيالي، من قِبَل العلماء الذين ينتمون إلى الأشاعرة الذين ينسجون الكتب على منوال الرازي.

ويُعَدُّ الفاتح هو الفاعل الأساسي لتحول هذه العقلية التي لا تريد أن يكون لها نشاطٌ مفصلي واحد فقط؛ لذلك فهو لا يُخفي رغبته في تكوين علماء من بين رعاياه مثل التفتازاني والجرجاني. تتحوّل هذه الرغبة إلى حقيقة مع مُلّا يكن والطلاب الذين هم ثمرته، وأهمُّ طالب ملا يكن صهره خضر بك وهو أحد أهم الأشخاص الذين أعطاهم الفاتح قيمةً كبيرة. ومن المعروف أنّ خضر بك المشهور بمنظومته النونية في العقيدة الماتريدية هو أيضًا أوّل قاضٍ في إسطنبول عيّنه الفاتح.

تتلمذ على يد السيد خضر بك العديد من العلماء وجميعهم معلمو مدرسة صحن سنان. ومن بينهم: الخيالي، خوجا زاده، كستالي، خطيب زاده، سنان باشا، علاء الدين العربي، ملا خير الدين، ملا آياص، ملا لطفي من بين العلماء. يستمر هذا الخطُّ مع أفضل زاده وابن كمال باشا زاده تاش كوبرلي زاده وأبو السعود

(١) أبو محمد مصطفى بن حسين الجنابي، الخفيل الوسيط والعيلم الظاهر المحيط، مكتبة حميدية رقم ٨٩٦، وثيقة ٤٤٥.

(٢) كاتب جلبي، ميزان الحق في اختيار الاحق، ترجمة ا.ش. كوكياي إسطنبول.

(٣) M. Sait Yazıcıoğlu, "XV. XVI. Yüzyıllarda Osmanlı medreselerinde ilm-i kelim öğretimi ve genel

.eğitim içindeki yeri", İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, IV(1980), s. 274

أصلها لدى فخر الدين الرازي، ولكن تمّ تكوينها من قِبَل عبّيد الله صدر الشريعة على أساس انتقادات تجاه الرازي لأول الأمر تتكوّن المقدمات الأربعة في مناقشة عمل الإنسان من حيث الحُسن والقبح، وقد علّق الأشاعرة الحُسن والقبح بوحى الله؛ لذلك فتوجهاتهم لا يمكن القول فيها بالحُسن والقبح، إذا لم يكن هناك وحْيٌ من الله وتلك إحدى نقاط الخلاف بينهم وبين الماتريدية في الفترة السابقة ومع ذلك فقد تمت صياغة هذه القضية بشكل أكثر منهجية لدى الرازي، فلم تقف عند حد الحسن والقبح في الأفعال، بل شملت علاوةً على ذلك ضرورة التكليف، ومعرفة الله، والقضايا الأساسية بين أفعال الله وأفعال البشر والمشاكل الكلامية الأخرى المتداخلة معها. وقد بدأ تعميق نقطة النزاع الموجودة سابقاً مع انتقادات صدر الشريعة للأشاعرة ممثلين في الرازي، في حين جاءت ردود التفتازاني دفاعاً عن الأشاعرة وانتقاداً للماتريدية، واستعيد هذا الجدل بإرادة السلطان نفسه عندما وصل الأمر إلى عهد الفاتح، فلقد ذكر كاتب شلبي جمع الفاتح بعض العلماء في مجلسه بسبب ما كتبه صدر الشريعة والتفتازاني، حيث مكّنت هذه الكتابات الجدل من نقطة التحرك^(١).

أمر الفاتح العلماء بكتابة الرسائل أولاً، ثم طلب منهم إحضار ما كتبوه معهم ودعاهم إلى القصر للجدال. ومن بين من دعاهم إلى القصر ملا علاء الدين العربي، ومُلاً خطيب زاده، ومُلاً لطفلي، ومُلاً كستلي، وقد أسست هذه الواقعة أدب الخلاف المنهجي وأصبحت واحدةً من المصادر الأكثر أهمية، وتسببت في ظهور علم جديد مستقل بعنوان الإرادة الجزئية، فقد وجه علم الكلام الفلسفي المدارس العثمانية التقليدية قرب مائة عام.

ومنذ بداية القرن السادس عشر ظهر تطوران سياسيان مهان قد عرفا مسيرة علم الكلام الفلسفي هما: الصراع مع الصفويين، وإنهاء الوجود المملوكي في مصر والشام.

إنّ حكم الصفويين في منطقة خراسان يُزيل تمامًا علاقة العثمانيين السياسية والثقافية والعلمية بالشرق. حيث بدأ علم الكلام الفلسفي يفقد نفوذه في البيئة السنية، ويسترد بالشريعة الصفوية في النصف الثاني من القرن السادس عشر، والتطور الثاني هو إنهاء الوجود السياسي للمماليك وانضمام مصر والشام إلى الأراضي العثمانية. فالمماليك هم أول دولة تقف ضد الغزو المغولي وتحقق النصر عليهم، فعندما غزا المغول بغداد، لجأ العديد من أحفاد العباسيين إلى المماليك، حيث أصبحت مصر الدولة الإسلامية الوحيدة للمسلمين في الشرق والغرب آنذاك، وأصبح المماليك فجأةً حُماة الخلافة العباسية السنية. ثم جاء إنهاء العثمانيين الوجود السياسي للمماليك ذلك الذي جعلهم في الوقت نفسه يرثون تراثهم السياسي والثقافي. فوجد علم الكلام الفلسفي في المنطقة أتباعاً محدودين؛ لأنّ نهج الحديث التقليدي كان له الغلبة على الشعب المصري والشامي تحت حكم المماليك الذين انتهجوا مذهب أهل السنة وانتصروا له واتخذوه سياسة حكم لهم في هذه المرحلة بعد سحق المذهب الشيعي الفاطمي بشكلٍ قطعي، فكثرت تبعاً لذلك تنوعات المذهب السني المذهبية، وقد استغله

(١) Kâtib Çelebi, Keşfü'z-Zunûn, haz. Ş. Yaltkaya-K. R. Bilge, İstanbul 1971, I/ 498-99

العثمانيون فحولوا النضال السياسي مع الصفويين إلى صراعٍ مع الشيعة، وهذا كله أدى إلى انكماش علم الكلام الفلسفي؛ لندرة الأتباع وكذلك انكماش النظرية العقديّة العثمانية، حيث إنّ هذه المناقشات الفلسفية العقديّة تمثّل ردّ فعلٍ ذاتيّ لا قيمة له في هذه المرحلة، حيث يرفع شعار الجانب الإياني والسياسي للمذهب السني العثماني^(٩).

إنّ الاندماج العثماني مع البيئة المصرية والشامية، وحدّ الخطاب السني العقدي التقليدي في مواجهة الشيعة (الصفويين/ الفاطميين)^(١٠) مما كان له تأثيرٌ في العقلية الفلسفية العثمانية، وسيكون له بعض النتائج المهمة من حيث الأشاعرة والماتريدية، تبرز عند عبد الله السنوسي، وجمال الدين السيوطي الأب والابن، واللقاني باعتبارهم ناقلين للمذهب الأشعري الذي تجرّد من الفلسفة، ووجد كيانه في خط الكلام الكلاسيكي، وموقف مماثل لهذا ينطبق على الماتريدية أيضاً، حيث يجد أهل الحديث القريبون من الحنفية من أمثال: إبراهيم الحلبي، بيرجوي، تشيوي زاده، حسن قافي أق حصارى، أحمد الرومي أق حصارى، القاضي إسحاق الرومي وعلي القاري فرصة الوجود حول عقيدة أبي جعفر الطحاوي في المنطقة المحيطة بالدولة العثمانية، ما يمثل امتداداً أكثر لهذا الخط بما يعتقدون من آراء ماتريدية. في حين أنّ أشكال خطابهم في الجملة خالية من الاتساع أو العمق الفلسفي، بل كانت آراؤهم ضدّ الفلسفة والكلام الفلسفي نفسه عنيفةً، ممّا أدّى إلى نشوء حركة قاضي زادليلر بين العوام في المجتمع.

وغالبا ما ينظر إلى حركة قاضي زادليلر كتعبيرٍ عن تضيق الفكر مما يفقدها مصداقيتها من البداية مع كونها مبررةً تبريراً جزئياً، وقد تبرز بعض الجوانب المثيرة في هذه الحركة؛ حيث دخلت في صراع مع الخلوّية في واحدة من القضايا المثيرة للجدل وهي: مناقشة مصير (والذي الرسول)^(١١). حيث يدافع قاضي زادليلر عن أنّ الذي الرسول توفيا وهما على كفر في حين تدافع الخلوّية عن أنّها توفيا على الإياني، وكما سجّل كاتب شلبي أنّ هذه المسألة نشأت من وجوب معرفة الله عقلاً أم نقلاً؟ وأنّها مسألة قديمة بين الأشاعرة والماتريدية^(١٢). يدعي قاضي زادليلر وجوب معرفة الله عقلاً ومن هذه النقطة انطلق إلى أنّ الذي الرسول مخاطبان بالتكليف وأنّها ماتا على الكفر لعدم استجابتهما للتكليف، ومع ذلك تدعي الخلوّية وجوب معرفة الله نقلاً وأنّ الذي الرسول

(٩) المتون وتحليل المضمون انظر في هذا الاطار اليش: Elke Eberhard, Osmanische Polemik Gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert nach Arabischen Handschriften, Freiburg 1970.

(١٠) جهود سياسة المنتبقة على نمط السنية ليست لدولة واحدة فقط، إنما استمر الى هذه السياسة كل من زكيين واويبين والمالك على مختلف الاشكال انظر لمعلومات أوسع إلى: Mehmet Kalaycı, Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, s. 167-186.

(١١) انظر للتقييم في هذه المسألة: Kadir Gömbeyaz, "Vani Mehmed Efendi'nin Hz. İbrahim'in Babası ve Ebeveyn-i Resul Hakkındaki Görüşleri", Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu, 07-08 Kasım 2009, Kestel-Bursa -Bildiriler-, ed. M. Yalar-C. Kiraz, 2011, s.206-210.

(١٢) Katip Çelebi, Mizânü'l-Hakk fi İhtiyârî'l-Ahakk s. 54-55 (١٢)

غير مخاطبين بالتكليف قبل بداية الرسالة. فعندما ننظر إلى الحجج والمصادر التي يستخدمها الطرفان في هذا النقاش، فإنَّ خصومة تخرج مرة أخرى بين الأشاعرة والماتريدية^(١٣). وفي هذه المرحلة كان كتاب الفقه الأكبر لأبي حنيفة يقع في بؤرة النقاش؛ لذلك تعرَّض النقاش إلى استنساخ النص الحنفي وتزييفه وتحريفه.

وثمة نقطة اهتمام أخرى في العلاقات بين الطائفتين هي العامل الشيعي في الصراع مع الصفويين، حيث كان لزاماً على العثمانيين أن يطرخوا خطاباً ضدهم، ومن الناحية الاجتماعية كانوا أيضاً يتفاعلون مع ردود الفعل مع جميع طوائف الشيعة، فكانت واحدة من النقاط الرئيسة للجدل بين القاضي زادليلر والخلوتية هي «لعن يزيد بن معاوية» فهو انعكاسٌ لهذا الأمر، حيث يبين واحد من قادة الخلوتية أنفسهم وهو عبد الأحد النوري زعيم الحركة بعد عبد المجيد السيواسي ادعاء خصومهم بأنهم روافض، فبدلاً من المعارضة المباشرة لهذه الانتقادات، راح يورد أمثلة على الدعم المادي من أبي حنيفة لزيد بن علي^(١٤).

وكما هو الحال في جميع الحركات الصوفية المستمّدة من البيئة الأشعرية تنتهي سلسلة الإجازة عند سيدنا علي، كذلك الحركات الصوفية الإمامية الاثني عشرية أيضاً، فعند هذه النقطة بالتحديد يكون الشريك الثالث والسري للصراع بين قاضي زاده ليلر والخلوتية هو النقشبندية التي تمَّ نقلها ولأوّل مرة إلى المجتمع العثماني عند احتلال تيمورلنك الأناضول، ولكنه كان انتشاراً محدوداً، وتجدر الإشارة على وجه الخصوص أنّ أوّل موجة للنقشبندية مُغذّاة من إرث الكُبرى ومزينة بعناصر وحدة الوجود على نمط الأحرارية، كانت قبل حروب الدولة العثمانية مع الصفويين كانت المجادلة في صراع سياسي مع التيموريين وبواقبهم، حدد تأثير النقشبندية التي قامت أنشطتها تحت حماية هذه الدولة وتمثيلهم في العثمانيين. ومع ذلك، فإن مقاومة التشيع الصفوي في المنطقة يغيّر وجهة نظر العثمانيين إلى النقشبندية في النضال السياسي والطائفي مع الصفويين. هذا الوجه الجديد للنقشبندية هي المجددية وهم أقوى من يمثل الخطاب ضد الشيعة^(١٥). مطابقة الآراء بركوي، علي القاري وحسن الكافي آق حصارى مع زعيم المجددية البارز الإمام الرباني ليست من قبيل الصدفة، ونقطة أخرى لا يمكن تفسيرها بالصدفة، هي حقيقة علاقة بعض العلماء الذين ألفوا الرسائل والكتب التي قدمت الماتريدية قد ارتبطوا بالنقشبندية وبالقاضي زاده ليلر بشكل خاص^(١٦).

وقد مثّلت القصيدة النونية لتاج الدين السبكي أوّل منظومة مستقلةٍ موضوعها الخلاف بين الماتريدية

(١٣) انظر للمصادر التي هم أساس هذه الآراء: Necati Öztürk, Islamic Orthodoxy Among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadı-Zade Movement, Phd. Dissertation, Edinburgh University, Edinburgh 1981, s. 384-388.

(١٤) عبد الاحد النوري، تأديب المتمردين، فاتح رقم ٥٢٩٣ وثيقة ٣٠٥-٣٠٦.

(١٥) Bunun temeli bizzat Müceddidiyye'nin kurucusu İmam Rabbânî tarafından atılmıştır. Öyle ki onun Te'yîd-i Ehli's-Sünne adlı eseri, Şiiliğe karşı bir reddiye olarak kaleme alınmış ve eser sonraki süreçte de ağırlığını korumuştur. Bkz.: Hamid Algar, "İmam-ı Rabbani", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), XXII/198.

(١٦) Bu konuda kısa ve genel bir değerlendirme için bkz. Mehmet Kalaycı, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, .XI/21 (2012), s. 111-112.

والأشعرية^(١٧)، ثم كتب تلميذه النور الشيرازي شرحاً واضحاً عليها، حيث سجّل النص الأول ستة عشر خلافاً

- (١٧) في هذا الإطار تم أخذ النصوص التالية حسب ترتيب الخلافات بين الطائفتين:
- نجم الدين ابراهيم بن علي التارتوسي (٧٥٨ / ١٣٥٦): اثره الذي يحمل اسم الارجوزة في معرفة ما بين الاشاعرة والحنفية تم نشره في مقال بقلم إسماعيل شبيك، في هذه المقالة، يتم تقديم معلومات حول التارتويس نفسه ويتم تحليل محتوى النص، واستناداً إلى مخطوطة في مجموعة المكتبة العامة لمحافظة توكات والنص الذي أرسله صفدي في كتابه "عيان العصر" و "عوان النصر"، قدم نص الارجوزة محققة باللغة العربية وترجم إلى اللغة التركية. انظر "التفرقة اللاهوتية بين الأشاعرة الحنفية في الارجوزة لنجم الدين التارتوسي". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* (2017), c. 6: 1, s. 327-342.
- أبو نصر تاج الدين 'عبد الوهاب بن علي السبكي (٧١ / ١٣٧٠): إن نونية هو في الواقع جزء من طبقات السبكي وموجود في الجزء الذي ذكر ترجمة حياة ابوالحسن الأشعري. انظر طبقات الشافعية الكبرى، تحقيق محمد الحلف و م.م الطحطاني، القاهرة ١٩٦٤، ج. الثالث، ص. ٣٨٣-٣٨٩. وقد صدر إعلان منفصل من قبل بعدان. انظر. "Nuniyyetu's-Subki," E. Badeen. *انظر. Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit içinde, Würzburg 2008, s. 5-18;* معلومات حول السياق الذي تم فيه إنتاج النونية، وتحليل محتواه، وتأثيره على العلماء اللاحقة، محمد قليجي التفرقة اللاهوتية بين الأشاعرة والحنفية في الارجوزة لنجم الدين التارتوسي" *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* (2012), cilt: , sayı: 40, s. 112-131.
- نور الشيرازي محمد بن أبي الطيب (القرن الثامن والرابع عشر): هناك مخطوطتان من الكتاب: شرح قصيدة النونية للسبكي Süleymaniye Library-Hamidiye، no. 765، v. ٤٦. شرح قصيدة النونية في الخلاف بين الاشاعرة والحنفية Çorum Hasan Paşa Public Library، No. 1030-2، v. ٥٦. استخدم كتاب النور الشيرازي تقريباً كما كان من قبل أبو عزة، أحد الباحثين الراحلين، دون أن يذكر الاسم ويعد طرح الأجزاء غير المعنية للمقارنة والتحليل حول هذا الموضوع، انظر محمد قليجي، "Bir Hakın Teslimi: Ebû Azbe'nin er-Ravzâtü'l-Behiyye'sine Yansıyan İhtihal Olgusu", *İslâm Araştırmaları Dergisi* (2013), sayı: 29, s. 1-34.
- أحمد شمس الدين كمال باشا زاده (ت ٩٤٠ / ١٥٣٤): تم نشر الرسالة مع رسائل الأخرى لكمال باشا زاده لأول مرة في عام ١٣٠٤ / ١٨٨٦ والتي نشرت في الفترة القادمة بنسخ مختلفة. ولهذا انظر "رسالة الاختلاف بين الاشاعرة والماتريدية" داخل رسائل ابن كمال، إسطنبول ١٣٠٤ [١٨٨٦]، ص. ٥٧-٦٠. "رسالة الاختلاف بين الاشاعرة والماتريدية" داخل رسائل ابن كمال، إسطنبول ١٣١٦ [١٨٩٨]، ص. ٢٣١-٢٣٣. "رسالة الاختلاف بين الاشاعرة والماتريدية" تحقيق سيد بهجوان داخل خمس رسائل في الفرق والمذاهب القاهرة ١٤٢٥ / ٢٠٠٥، ص. ٦٧-٧٨. "رسالة الاختلاف بين الاشاعرة والماتريدية في اثنتي عشرة مسألة" ed. Edward Badeen, *Sunnitishce Theologie in osmanischer Zeit içinde, Würzburg 2008, s. 20-23;* مسائل الاختلاف بين الاشاعرة والماتريدية تحقيق سعيد عبد اللطيف فودي، عمان ١٤٣٠ / ٢٠٠٩؛ أكثر كتب صغيرة الحجم مشترك المؤلفين في تركيا تقع على بخصوص هذا الموضوع ينتمي إلى كمال باشا زاده. وكتاب المسند الى السيد الشريف الجرجاني هي في الواقع نص كتاب لكمال باشا زاده. انظر الرسالة في المسائل المحقق بين الماتريدي والأشعري - Süleymaniye- Yazma Bağışlar, no. 4164-7, v. 23b-24a; للحصول على معلومات حول المصادر المحتملة للتغذية والسياق الذي تنتمي إليه، انظر "Kemâlpâşâzâde'nin Eş'arîlik-Mâtürîdîlik İhtilâfı Konusundaki Risalesi Üzerine, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (2012), c. LIII: 2, s. 211-218.
- نوعي افندي يحيى بن بير المالكاراوي (1598 / 1007): هناك العديد من مخطوطات الرسالة في مكتبات تركيا: Süleymaniye- Pertev Paşa, no. 607, v. 51a-b; Nuruosmaniye, no. 4909, v. 24-25; Millet-Ali Emiri Arabi, no. 4313, v. 171a-b; Amasya İl Halk, no: 882, v. 7b-9a; Amasya İl Halk, no. 918, v. 150a-151a; Kastamonu İl Halk, no. 4915/5, v. 10a-11a; Milli Kütüphanesi, no. 529/3, v. 81a-83a; تم نشر الرسالة من قبل إدوارد بدين في جامعة لايدن على أساس طبعة ١٨٨٢؛ انظر "الرسالة في الفرق بين مذاهب الاشاعرة والماتريدية" *Sunnitishce Theologie in Osmanischer Zeit, ed. E. Badeen, Würzburg 2008, s. 25-29;* وستتم نشرها في طبعة ٥٦: ١ من مجلة كلية اللاهيات بجامعة أنقرة.
- يبازي زاده احمد افندي (1687 / 1098) وذكر يبازي زاده أن هناك في خمسين موضوعاً نزاعاً بين الطائفتين، ولكن كان هناك ستة وثلاثون خلافاً في هذه القائمة. انظر إشارة المرام من عبارات الامام تحقيق يوسف عبد الرزاق، القاهرة، ١٩٤٩، ص. ٥٣-٥٦.
- نص اختلاف المشترك (ربما ريع الأول أو الأقدم من القرن الثامن عشر): توجد نسختان من هذه الرسالة غير المعروفة المؤلف: الرسالة في المسائل الخلافية بين الماتريدية ولأشاعرية; Konya İl Halk, no. 4708-2, v. 18a; اختلافات بين الماتريدية ولأشاعرية; Konya İl Halk, no. 1076-48, v. 157a-b; يمكن القول بان هذه الرسالة ألقت قبل قرن الثامن عشر تحركا بوجود الرسالة من بين تصنيف ٧٣ رسائل لابي سعيد الخديمي انظر Mehmet Kalaycı, "Ebu Sa'îd el-Hâdimî'nin 73'lü İhtilâf Tasnifi ve Kaynakları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2013), cilt: LIV, sayı: 2, s. 215-221; لقد تلقينا نسخة من نص الرسالة والتحليل وستتم نشرها في المستقبل.

- الشيخ زاده عبد الرحيم بن علي العماسي (1721 / 1133): كتاب الشيخ زاده الذي يحتوي على أربعين خلافا، تعتبر بمثابة التخريج لعلم آداب الخلاف واسعة المضمون. انظر نظم الفوائد و جمع الفوائد، مصر 1317.
- مسجد زاده عبد الله بن عثمان (1737 / 1150): تمت دراسة العمل من قبل أولكر أوكتم كرسالة الدكتوراه، ولكن لم يتم نشرها انظر مسجد زاده "الخلافات بين الحكماء والمتكلمين والخلافات بين المعتزلة والأشاعرة وخلافات الأشاعرة مع الماتريدية" رسالة الدكتوراه غير المنشورة؛ Ankara 1993; Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, تم نشر الرسالة من قبل السيد بهجوان. انظر المسالك في الخلافات بين المتكلمين والحكماء تحقيق السيد بهجوان، اسطنبول 2007؛ كما تلقى السيد بهجوان مقالاً عن المشاكل التي ينطوي عليها التحقيق الذي أجراه أوكتم. انظر "مشاكل المنهجية في تحقيق المخطوطات نموذج مسجد زاده" الخلافات بين الحكماء والمتكلمين والخلافات بين المعتزلة والأشاعرة وخلافات الأشاعرة مع الماتريدية " Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (2006), sayı: 21, s. 61-90.
- محمد بن ولي القره شهري الإزميري (1752 / 1165): توجد ثلاث نسخ من هذه الرسالة، وهو أكبر حجماً من النصوص المثيرة للجدل: شرح الخلافات فيما بين الأشعري والماتريدي، Süleymaniye-Şehid Ali Paşa, no. 1650, 146 v.; فيها بين الأشعرية والماتريدية؛ Köprülü Kütüphanesi-Mehmed Asım Bey, no. 254, 190 v.; شرح مسائل الخلافات Burdur İl Halk Kütüphanesi, no. 1315.
- شيخ الاسلام أبو إسحق زاده محمد أسعد أفندي (1766 / 1153): إن رسالة شيخ الإسلام أسعد أفندي، التي تحتوي على ما مجموعه أربعين نزاعاً، هي ملخص لنص شيخ زاده. انظر الرسالة في اختلافات الماتريدي والأشعري İstanbul 1287; (Süleymaniye-Hacı Mahmud Efendi, no. 1686; Tahir Ağa Tekke, no. 310, s. 279-287); تقرر صحف النسخة الموجودة في قائمة الكتب باسم شيخ زاده أسعد وهو في الواقع ينتمي إلى شيخ الإسلام أسعد أفندي انظر الرسالة في بيان الاختلاف بين الأشعري والماتريدي في الاعتقاد v 3906, 6 v; Kastamonu İl Halk Ktp., من أجل التقييم الواسع للعلاقة بين رسالة أسعد أفندي بالنص التركي العثماني والنصوص الأخرى انظر Kalaycı, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi Murat Memiş, "Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", s. 99-134; "Eşari-Maturidi İhtilafına Dair İki Risale", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (2012), c. I: 35, s. 75-103.
- داود أفندي بن محمد القرسي (1756 / 1199): إن رسالة داود قرسي ليست مجرد نص منفصل مخصص لهذا الموضوع بل تحدث عن الصراعات بين الطائفتين في كتابه "المعلومات". انظر "المعلومات". Süleymaniye-Denizli, no. 88-1, v. 4b-5b.
- أبو عزبة حسن بن عبد المحسن (1772 / 1159): تم طبع كتابه الذي يحمل اسم الروضة البهية عدة مرات، انظر الروضة البهية فيما بين الأشاعرة والماتريدية، حيدرآباد؛ 1322 / 1904 تحقيق عبد الرحمن عميرة بيروت؛ E. Badeen, ed. 1409/1989; Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit içinde, Würzburg 2008, s. 133-209; هذا الكتاب يعد أول مؤلف يتبادر إلى الذهن عند الحديث عن اختلافات وجهات النظر بين الأشاعرة والماتريدية، ليس نسخة أصلية، بل نسخة مختصرة من الشرح الذي كتبه نور الشيرازي على التونية للسبكي وهو تلميذه وللتقييم الواسع لهذا الموضوع والمقارنة بين محتوي النصين انظر Kalaycı, "Bir Hakkin Teslimi: Ebü Azbe'nin er-Ravzatü'l-Behiyye sine Yansıyan İntihal Olgusu", s. 1-34.
- أبو سعيد محمد بن مصطفى الخادمي (1762 / 1166): كتابه موجود في بريقة محمدية الذي هو شرح كتاب الطريقة المحمدية لبيركوي انظر بريقة محمدية في شرح الطريقة المحمدية؛ İstanbul 1317, c. I, s. 314-316؛ وقد تم استنساخ هذا التصنيف أيضاً في رسالة مستقلة؛ انظر شرح الاختلاف بين الماتريدية والأشعرية؛ Adana İl Halk Kütüphanesi, no. 1075, s. 61a-78a.
- تم ترجمة تصنيف الخادمي، من قبل مترجم عاصم (1819 / 1235) إلى اللغة التركية في الشرح الذي كتبه سراج الدين الأوشي من غير تصرف كما كانت. انظر مراحل المعالي في شرح الأمالي؛ Dersaadet 1304, s. 15-18؛ وللحصول على معلومات حول النصوص التي تشكل مصادر كتاب الخادمي انظر Kalaycı, "Ebu Sa'id el-Hâdimî'nin 73'lü İhtilaf Tasnifi ve Kaynakları", s. 215-221.
- سيد مرتضى محمد بن محمد الزبيدي (1790 / 1205): يحلل مرتضى الزبيدي العلاقة بين الأشعرية والماتريدية تحت عناوين معينة عند مدخل الجزء المتعلق بالعقائد في الشرح الذي كتبه لإحياء علوم الدين للغزالي، ويناقش النزاعات بين المجموعتين. ويذكر في هذا السياق أسماء كل من العلماء مثل الطحاوي والسبكي الاب والابن، ومُلاً علي القاري، والشيخ زاده، وبيازي زاده، ووفقاً له كان شيخ زاده هو الذي دقق الخلاف بين الماتريدية والأشعرية من جميع جوانبه وبأكثر الطرق شمولاً بين أولئك الأشخاص، ولكنه أطل الحديث عن الخلاف أكثر من اللازم. ويرجع الزبيدي أسلوب تقرب السبكي وبيازي زاده للمسألة وينقل منها المعلومات كما كانت حول الخلافات بين المجموعتين انظر كتاب اختلاف سعادة المتقين بشرح أسرار إحياء علوم الدين، y.v. t.y, c. II, s. 12-13.
- جورلولو قارا خليل باشا (ربما في الربع الأخير من القرن الثامن عشر أو في وقت لاحق): قام خليل باشا بنقل نصوص الخلافات كما كانت من كتاب داود قرسي وكال باشا زاده وتحليله. انظر المسائل المختلفة بين الأشعرية والماتريدية، حفيد أفندي رقم 150، 20.

بين الطائفتين، ستة منها لفظية، وسبعة منها أصلية، وقد تم تحديد طرفي الصراع في هذا الكتاب والشرح بالأشاعرة والحنفية بأسلوب التوفيق والتسوية^(١٨)، واستمر وجود هذا الموقف في الدولة العثمانية في بداية الأمر، ويسجل كمال باشا زاده مشكلات عشرة في الموضوع ذاته بين الأشعرية والماتريدية دون تفرقة بين اللفظي والأصلي منها، وقد كسبت المفاهيم والمصطلحات الماتريدية شرعيتها الأدبية بواسطة، ويختلف كمال باشا في رصده الإشكالات عما سجله السبكي وجمعه الصابوني فيما بعد اختلافاً واضحاً^(١٩). ويمثل بيازي زاده جهداً ملموساً في هذا المضمار، حيث ركّز الانتباه على الماتريدية، وحاول إحصاء عدد الصراعات بين الطائفتين فوصلت إلى خمسين صراعاً، وذكر أنّ الصراعات بينهما ليست خلافاتٍ يمكن تمريرها، ولكنها جوهرية ملموسة، ومع ذلك فإن تركيزه الرئيس يستتر في التركيز على الماتريدية كمذهب، ومحاوله جعله في موقف يعادل الأشعرية. وفي هذا الصدد يعلن بيازي زاده أنّ الفرقة الناجية ليست طائفةً واحدةً من الناس يُشار إليها دون غيرها، بل على العكس، كلّ من التزم الأحكام القطعية للكتاب والسنة دون التنازل عنها فهو داخل تحت مظلة الطائفة المنصورة بحال، ومن ثم تتساوى فرقنا الأشعرية والماتريدية بهذا المفهوم.

وقد انتصر للماتريدية في مواضع الجدل المعترية بين الفرقتين، حيث يرى أصحابه يقدمون وجهة نظر متكاملة في موضع البحث، ولا يرى ذلك من فرقة الأشاعرة مع أنه يراهم المعارض الرئيسي للماتريدية، وقد أمّ بوجهات النظر الأشعرية المختلفة في مسائل الخلاف وعرضها بطريقة غير مباشرة، وهو يشير بشكلٍ خاصّ إلى موافقاتهم للماتريدية في بعض المواضع^(٢٠). جديرٌ بالذكر أيضاً ذكره بعض أسماء العلماء من أهل الحديث الذين عاشوا قبل الأشعري عند تقديمه لآراء الأشعرية مثل الحارث المحاسبي، ابن كلاب، الكرابيسي، والقلاسي، أو مثل الإمام الشافعي، أو الإمام مالك، وأحمد بن حنبل^(٢١). لأنّ هذه الأسماء لها دورٌ كبيرٌ في الفترة التي سبقت وجود الأشعرية.

- محمد أمين عزي (ربما في النصف الأول من القرن التاسع عشر): هذه الرسالة من عزي هي مثل نسخة عربية من نص الخلاف الذي كتبه أسعد أفندي بالتركية العثمانية. هناك مخطوطتان للرسالة: أربعون مسائل، Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., no. 3988; المسائل المختلفة بين الماتريدي والأشعري، Manisa İl Halk Ktp-Akhisar Zeynelzade, no. 5765, v. 1a-4b هناك كتابان محققان تم نشرهما، فروق الآراء بين الأشاعرة والماتريدية (أربعون المسائل) المترجم من بولاند بال اوغلو مع إضافة ملاحظات البحث؛ c. I: 35, s. :y.y. t. y; Eşari-Matürîdi İhtilafına Dair İki Risale", Kalaycı, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik- Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", c. XI: 21, s. 99-134.

- از میرلی إبراهيم حقّي (Ö. 1946) كتب از میرلی موضوع الخلاف في كتابه علم الكلام الجديد وجمع خمسة عشر موضوعاً نزاعياً بالترتيب انظر علم الكلام الجديد المجهز. Sabri Hizmetli, Ankara 1981, s. 71-73.

(١٨) انظر للخلفية القصيدة وأثاره: Kalaycı, "Eşarilik ve Maturidiliği Uzlaştırma Girişimleri: Tâcüddin es-Sübki ve Nûniyye Kasidesi", s. 112-131.

(١٩) انظر للمصادر وتحليله: Kalaycı, "Kemâlpâşâzâde'nin Eşarilik-Mâturîdilik İhtilafı Konusundaki Risalesi Üzerine", s. 211-218.

(٢٠) Beyazîzâde, İşârâtü'l-Merâm, s. 54.

(٢١) Beyazîzâde, İşârâtü'l-Merâm, s. 53-54, 56.

من الممكن أن نرى هذا الموقف من بيازي زاده كرد فعل غير مباشر على رغبة الأشعرية ابتداء علم الكلام السني بأبي الحسن الأشعري؛ لأنه ذكر في مدخل كتابه أن أبا منصور الماتريدي هو أول من شرح مذهب أبي حنيفة وأصحابه قبل فترة طويلة من الأشعري، وذكر أيضًا أن ابن كلاب والقلاسي أعلم عاشوا قبل الأشعري ولديهم كتبهم وآراؤهم الكلامية ومريدوهم، ووفقًا لذلك فكيف يمكن القول: إن الأشعري هو أول متكلم لأهل السنة؟^(٢٢) ومن الواضح أنه في الفترة التي بدأت مع بيازي زاده، بدأت محاولة تأسيس مدرسة كلامية لا تقل درجة عن الأشعرية.

بعد بيازي زاده ألفت ثلاثة نصوصٍ مختلفةٍ شاملةٍ أوجه الاختلاف هي: طرفشسخ زاده، مسجد زاده وقرشهرى على التوالي، ومن بين هذه النصوص نص شيخ زاده وهو الأكثر قيمة بسبب تأثيره على ما تلاه من مؤلفات، وقد تمت مراجعته على عددٍ كبيرٍ من الكتب التي تنتمي إلى كلا الطرفين لا يقل عددها عن التسعين كتابًا، ونظر إلى ثلاثمئة وأربعين موضعًا من هذه الكتب نظرة تحريجٍ شاملةٍ لمواضع الخلاف، مشيرًا إلى أن هناك أربعين صراعًا جوهريًا بين المجموعتين، ويتعهد شيخ زاده في مدخل كتابه بالحيادية في تقديم المسائل وأدلتها دون الميل إلى طرف على حساب آخر^(٢٣).

وهنا يجب التركيز على عبارة «الحيادية»؛ لأنها تتكرر في نصوص الاختلافات الجوهرية الأخرى، مثل مسجد زاده وقرشهرى، ويمكن القول بأن هذا التركيز فعالًا انتقادًا غير مباشر لعدم إعطاء مساحة كافية لوجهات نظر الماتريدية في كتب الكلام التي تدرس في المدارس العثمانية، حيث ينتقد مسجد زاده كتب الأشعرية التي لم تتح الفرصة للآراء الماتريدية في الانطلاق، فهي إشارة إلى عدم حيادية تلك الكتب الأشعرية من أمثال: أبكار الأفكار، الأربعون، نهاية العقول، والمواقف والمقاصد^(٢٤). حيث يشير في قرشهرى إلى أن محتويات أغلبية الكتب المؤلفة عن الكلام عبارة عن آراء أبي الحسن الأشعري؛ ولذلك ألفت هذا الكتاب من أجل دعم وجهات نظر الماتريدية^(٢٥)، من هذا المنظور المحايد تسنى لهؤلاء العلماء إعطاء الفرصة الكافية التي تستحقها الآراء الماتريدية.

فقد بدأ الصراع الأدبي مع بيازي زاده، وأصبح منظمًا من قِبَل شيخ زاده، ووصل إلى مرحلة التطور المنهجي مع مسجد زاده وقرشهرى. لا تقتصر النزاعات على محور الأشعرية والماتريدية فحسب، وإنما بدأ إدخال آراءٍ مختلفةٍ، مثل الحكماء والفلاسفة والمعتزلة في سياق المناقشة توسعة للمقارنة. ويستند خط التطور هذا إلى حقيقة حاول علماء العثمانيين إثباتها مفادها أن الماتريدية ليست مذهبًا يخضع للأشعرية، بل على العكس هو

.Beyazîzâde, İşârâtü'l-Merâm, s. 23-24 (٢٢)

.Şeyhzâde, Nazmu'l-Ferâ'id, s. 3 (٢٣)

.Mestcizâde, el-Mesâlik fi'l-Hilâfiyyât, s. 38 (٢٤)

.Kırşehrî, Şerhu'l-Hilâfiyyât, v. 2b (٢٥)

مذهبٌ لديه قدرة تتميز بوحدة التنظيم والتماusk والترابط المنهجي مثل الأشعرية وأكثر. وتجدر الإشارة هنا إلى أن هذه الأفكار والأطروحات لم تجد في الطرف الأشعري المقابل رد فعل مناسب في هذه الفترة.

ولا يقتصر التركيز على الماتريدية في هذه الكتب وحدها بل النصوص المتعلقة بموضوع «إرادة العبد الجزئية»، والتي هي استمرارٌ للمقدمات الأربعة لأدبيات الصراع وتُمثّل المرحلة النهائية في عملية التطوير المثيرة لهذا الصراع، تُقدّم بيانات ملموسة في هذا الصدد، علاوةً على ذلك وفي هذا السياق فإن القضية مشتركة وتجري مناقشتها بين كل من الماتريدية والأشعرية. عندما ننظر إلى محتويات ما يقرب من نحو أربعين كتاباً التي أُلّفت حول هذا الموضوع بدقة، نجد تقديم وجهة نظر الماتريدية وترجيح وجهة نظر الماتريدية مقابل آراء الأشاعرة جبرية المتوسطة^(٢٦). أما في كتب الأشاعرة، يُرى انتباهٌ على تأكيد صحة وجهة النظر الأشاعرة الكلاسيكية، وفي الوقت نفسه يلحظ تخوفٌ من التصالح مع الماتريدية في هذا المحور^(٢٧).

ويمكن رؤية آثار ملموسة لرغبة عارمة في تقديم الماتريدية كمذهبٍ مساوٍ للأشاعرية في مناقشات موضوع الفرقة الناجية أيضاً، حيث يجذب الانتباه الحواشي المكتوبة لكتاب شرح الجلال " لجلال الدين الدواني" الرائعة في هذا الصدد، ذكر الإيجي في عقيدته أن الفرقة الناجية هي الأشعرية، وحاول الدواني في التعليق الذي كتبه أن يعلّل الأسباب التي دعت إلى ذلك^(٢٨). لكن علماء الماتريدية أمثال سيال القوطي، وكنبوي ومغني ساوي يسجلون اعتراضاً واضحاً على أسلوب الدواني في حاشيته حيث يرون ضرورة إدراج الماتريدية في شمول الفرقة الناجية مثل الأشاعرة سواء بسواء، وقد أتى أقوى اعتراض على هذه النظرية في هذه المرحلة من شهاب الدين المرجاني، الذي يعارض إدراج الماتريدية في شمول الفرقة الناجية بوصفها أحد أتباع الأشاعرة، حيث يذكر أن الحديث يحتوي منهجاً وإطاراً عاماً، وكل من استقام على الطريق وتمسك بأمر الله يندرج في الفرقة الناجية؛ لأن رسول الله ﷺ لم يُشر صراحةً إلى اسم الفرقة الناجية، بل أشار إلى وصفها، حيث أشار فقط إلى طريق النجاة؛ ولذلك ليس من الممكن أن تُعيّن طائفة واحدة أو جماعة واحدة من عبارة «ما عليه أنا وأصحابي» الواردة في الحديث المذكور، ولا يتحمل المرجاني النظر للأشاعرة كمؤسسين لأهل السنة، والمذاهب الأخرى أتباعهم، لأن الأشعري والماتريدي شخصان متعاصران قد عاش كل منهما في بقعة مختلفة،

(٢٦) على سبيل المثال في مقدمة كتاب أثير زاده يرى انه اتخذ نقطة التحرك ترجيح آراء الماتريدية انظر: Esîrîzâde Abdalbâkî b.

.Mehmed Bursevî, Risâle fi İhtilâf Beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî, Kastamonu İl Halk, 355-3, v. 37b

(٢٧) عبد الغني بن إسماعيل النبلسي، تحقيق الانتصار في اتفاق الأشعري والماتريدي على خلق الاختيار: Sunnitische

Theologie in osmanischer Zeit içinde, ed. E. Badeen, Würzburg 2008, s. 81-130 (Arapça Kısım)

الدين خالد البغدادي النقشبندي، العقد الجوهري في الفرق بين قدرتي الماتريدية والأشاعرة؛ Hacı Mahmud Efendi, Nu:

1459, 13 v.; 'Abdulhamîd Hamdî b. Ömer Harpûtî, es-Semtu'l-'Abkarî fi Şerhi'l-'İkdi'l-'Cevherî,

.Dersaadet 1305

(٢٨) Celâluddîn Muhammed b. Es'ad ed-Devvânî, Celâl: Şerhu'l-'Akâ'idî'l-'Adudiyye, İstanbul 1290, s. (٢٨)

ولم يثبت أنها التقيا أو أتبع واحدٌ منهما الآخر، ووفقاً له فقد بدأ ظهور مذهب الأشاعرة نفسه في منطقة خراسان وبلاذ ما وراء النهر بعد انتشار تدريسي علم الكلام هناك، وقد تجاهل العلماء لسبب ما آراء الحنفية الكلامية، التي سلط الضوء عليها الماتريدي، واتخذوا الأشعري لهم قائداً في الأصول والعقائد^(٣٠). ومن الواضح أن هذا التشاجر المثير للجدل حول الفرقة الناجية، على الحاشية المكتوبة على شرح الدواني ليس مقتصرًا على هذا الكتاب وحده، وإنما تبلور في شكل رسائل مستقلة بعد ذلك^(٣١).

المراجع العربية:

- بيازي زاده أحمد أفندي، إشارة المرام من عبارة الامام، تحقيق عبد الرزاق، القاهرة، ١٩٤٩.
- الجنابي أبو محمد مصطفى بن حسين، الخليل الوسيط والعيلم الظاهر المحيط، رقم ٨٩٦.
- ألتابلسي عبد الغني بن اسماعيل، تحقيق الانتصار في إتفاق الأشعري والماتريدي على خلق الاختيار.
- السبكي، أبو النصر تاج الدين عبد الوهاب بن علي، طبقات الشافعية الكبرى، تحقيق م.ع. الخلو-م.م. التناعي، القاهرة، ١٩٦٤، ج. ٣، ص. ٣٨٣-٣٨٩: النونية السبكي.

المراجع التركية:

- Algar, Hamid, "İmam-ı Rabbani", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), XXII/198.
- Aydınli, Osman, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı, Ankara 2008.
- Cihan, Ahmet Kamil, Abdülganî Nablusî'nin Hayatı ve Kelâmî Görüşleri, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1988.
- ed-Devvânî, Celâluddîn Muhammed b. Es'ad (908/1502), Celâl: Şerhu'l-'Akâ'idî'l-'Adudiyye, İstanbul 1290.
- Eberhard, Elke, Osmanische Polemik gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert nach arabischen Handschriften, Freiburg 1970.
- Esîrîzâde Abdülbâkî b. Mehmed Bursevî, Risâle fi İhtilâf Beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî, Kastamonu İl Halk, No: 355-3.
- Gömbeyaz, Kadir, Vani "Mehmed Efendi'nin Hz. İbrahim'in Babası ve Ebeveyn-i Resul Hakkındaki Görüşleri", Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu, 07-08 Kasım 2009, Kestel-Bursa -Bildiriler-, ed. M. Yalar-C. Kiraz, 2011, s.205-232.
- el-Hâdimî, Ebû Sa'îd Muhammed b. Mustafa, Berîka-i Mahmûdiyye fi Şerhi Tarîkat-ı Muhammediyye, İstanbul 1317.
- Hâlid el-Bağdâdî, Ziyâ'üddîn en-Nakşibendî (1242/1827), el-'Ikdu'l-Cevherî fi'l-Fark beyne Kudreteyi'l-Mâturidiyye ve'l-Eş'ariyye, Hacı Mahmud Efendi, Nu: 1459, 13 v.
- el-Harpûtî, 'Abdulhamîd Hamdî b. Ömer (1332/1914), es-Semtu'l-'Abkarî fi Şerhi'l-'Ikdi'l-Cevherî, Dersaadet 1305.

Şihâbuddîn b. Bahâ'uddîn el-Mercânî, Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl li'l-'Akâ'idî'l-'Adudiyye, Matbaai (٢٩)

.Amire, y.y. 1317, I/34-36

Osman Aydınli, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı, Ankara (٣٠) انظر للتفاصيل:

.2008

- Kalaycı, Mehmet, "Bir Hakkın Teslimi: Ebû Azbe'nin er-Ravzatü'l-Behiyye'sine Yansıyan İhtihal Olgusu, İslâm Araştırmaları Dergisi (2013), sayı: 29, s. 1-34
- , "Ebu Sa'id el-Hâdimî'nin 73'lü İhtilaf Tasnifi ve Kaynakları", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (2013), cilt: LIV, sayı: 2, s. 215-221.
- "Eşarilik ve Maturidiliği Uzlaştırma Girişimleri: Tâcüddin es-Sübki ve Nûniyye Kasidesi", Dinî Araştırmalar (2012), cilt: XIV, sayı: 40, s. 112-131
- , "Kemâlpâşâzâde'nin Eş'arilik-Mâturîdilik İhtilafı Konusundaki Risalesi Üzerine, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (2012), c. LIII: 2, s. 211-218.
- , "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (2012), c. XI: 21, s. 110-111.
- -----, Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi, Ankara 2013.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafâ b. Abdullâh (1067/1657), Keşfu'z-Zünûn an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn, tsh. Ş. Yaltkaya-K. R. Bilge, Ankara 1971.
- , Mizanü'l-Hakk fi İhtiyarî'l-Ahakk (En Doğruyu Sevmek İçin Hak Terazisi), çev. O. Ş. Gökyay, İstanbul 1980.
- el-Kurşehrî, Muhammed b. Veli (1102/1690), Şerhu'l-Hilâfiyyât beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî, Şehid Ali Paşa, Nu: 1650.
- Köksal, Cüneyd Asım, "İslam Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlakiliği Meselesi -Mukaddimat-ı Erbaa'ya Giriş-, İslam Araştırmaları Dergisi (2012), sayı: 28, s. 1-44.
- el-Mercânî, Şihâbuddîn b. Bahâ'uddîn (1306/1889), 'alâ Şerhi'l-Celâl li'l-'Akâ'idî'l-'Adudiyye, y.y. Matbaai Amire, 1317.
- Mestcizâde, 'Abdullah b. Osman (1174/1760-61), el-Mesâlik fi'l-Hilâfiyyât Beyne'l-Mütekellimin ve'l-Hukemâ, thk. S. Bahçivan, İstanbul 2007.
- Mütercim Ahmed 'Âsım, Merâhu'l-Me'âlî fi Şerhi'l-Emâlî, Dersaadet 1304
- en-Nûrî, Abdülehad (ö.1061/1651), Te'dibu'l-Mütemerridîn, Fatih, Nu: 5293.
- Özervarlı, M. Sait, "Osmanlı Kelam Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?", Düünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler- Problemler-Teklifler Sempozyumu, İstanbul 2007, s. 197-213.
- Öztürk, Necati, Islamic Orthodoxy Among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadı-Zade Movement, Phd. Dissertation, Edinburgh University, Edinburgh 1981.
- eş-Şeyhzâde, 'Abdurrahîm b. 'Ali el-Amâsî (944/1537), Nazmu'l-Ferâ'id ve Cem'u'l-Fevâ'id, Mısır 1317.
- Şık, İsmail, "Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'arî-Hanefi Teolojik Farklılaşmaları", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi (2017), c. 6: 1, s. 327-342.
- Unan, Fahri, Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi, Ankara 2003.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara 1984.
- Yazıcıoğlu, M. Sait, "XV. XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelam Öğretimi Ve Genel Eğitim İçindeki Yeri", İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, IV (1980).
- ez-Zebîdî, Seyyid Murtazâ Muhammed b. Muhammed, Kitâbu İthâfî's-Sâdeti'l-Muttakîn bi Şerhi Esrâri İhyâ'i 'Ulûmî'd-Dîn, y.y. t.y.